

T.C.
ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM VE MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

NÜBÜVVET BAĞLAMINDA DEİZM'İN ELEŞTİRİSİ

Fatma Betül ÇAMLI

Danışman
Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR

ADİYAMAN-2022

BEYAN

Yüksek Lisans Tezi Dönem Projesi olarak sunduğum “Nübüvvet Bağlamında Deizm’in Eleştirisi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

04.02.2022

Fatma Betül ÇAMLI

İmza

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Nübüvvet Bağlamında Deizm'in Eleştirisi
Fatma Betül ÇAMLI
Adıyaman Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Kelam ve Mezhepler Tarihi Bilim Dalı
Aralık, 2021

Bu çalışmada Deizm'in, 18. Yüzyılda özellikle Hristiyanlık dinine bir tepki olarak ortaya çıkışı ve geleneksel dinlerin inanç esaslarını eleştiren yaklaşımları irdelenmeye çalışılmıştır. Son dönemlerde yeniden güncel hale gelen Deizm anlayışı, akla duyulan güven, âleme müdahil olmayan Tanrı anlayışı ve savunduğu doğal din ile dikkatleri üzerine çekmektedir. Modern dönemde özellikle gençler üzerinde etkisi olan Deizm, neden bir düşünce ve yaşam biçimi haline gelmeye başladı? İnsanları Deizm e yönlendiren etkenler nelerdir? gibi sorular başta olmak üzere Deizm'in ortaya çıkmasında etkili olan etmenler incelenmiştir.

Deizm'in Tanrı, nübüvvet, ahiret gibi iddialarına karşı İslâm'ın inanç esasları çerçevesinde eleştirel bir yaklaşımla bu fikirlerinin ne kadar geçerli olabileceği sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nübüvvet, Deizm, Din, Tanrı, İman, Akıl

ABSTRACT
Master's Thesis
The Criticism Of Deism in The Context Of Nubuvvet
Fatma Betül ÇAMLI
Adiyaman University
Graduate Education Institute
Department of Basic Islamic Sciences
History of Kalam and Sects
December, 2021

In this study, the emergence of Deism as a reaction to Christianity in the 18th century and the approaches that criticize the belief principles of traditional religions have been examined. Deism, which has come back currently, attracts attention with its trust in the mind by some people, the understanding of God that is not involved in the realm, and the natural religion it defends. Why did Deism, which had an impact especially on young people in the Modern Period, started to become a way of life and thought? What are the factors that direct people to deism? The factors affecting the emergence of deism were examined, especially such questions.

Against the claims of deism such as God, prophethood and the hereafter, the validity of these ideas was questioned with a critical approach within the framework of the belief principles of Islam.

Keywords: Prophethood, Deism, Religion, God, Faith, Reason

ÖN SÖZ

Batılılaşma ile beraber yeni dini akımlar da ülkemizi etkilemiştir. Halkı Müslüman olan ülkemizde dinini tam anlamıyla tanımadan yaşayan insanlar ya da günahların sebep olduğu vicdan azabından kurtulmak için yol arayanlar çareyi tek tanrılı ilahi dinlere en yakın olan Deizm anlayışına yönelmekte bulmuşlardır. Ergenlik döneminde gençler anlam arayışı içerisinde. Bu nedenle ergenler her şeyi sorgular ve kendini bir yere konumlandırmaya çalışır. Bu noktada din, benliğini oluşturmaya ve geliştirmeye çalışan ergene yardımcı olacaktır. Özellikle bu dönemlerde gençler içerisinde Deizm'e ya da ateizme eğilim içerisinde oldukları bilinmektedir. Bunda ailenin, dini doğru yaşamasının ve çocuğa yaklaşım biçiminin çok etkisi vardır. Bu çalışmada insanların eğilim gösterdikleri Deizm kanıtlarının ve tarihsel sürecinin, teolojik açıdan araştırılması amaçlanmıştır. Buna göre, nübüvvet bahsi etrafında İslâm düşüncesi üzerinden deist deliller eleştirilmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu tezde Deizm'in tarih sahnesine çıkmasındaki teolojik etmenler incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmacıların yaptığı Deizm tanımlarına ve yorumlarına başvurularak bir sonuç hedeflenmiştir. Deizm'in benimsediği fikirler İslâm düşüncesi açısından eleştiriye tabi tutulmuştur. Bunun için var olan bütün kaynaklara ulaşılmaya gayret gösterilmiş, konuyla alakalı yazarların fikirlerine ve çalışmalarına başvurulmuştur.

Birinci bölümde İslâm'ın nübüvvet bahsi ele alındı. Nübüvvet konusu içerisindeki mevzular etraflıca araştırıldı ve çalışmada belirtildi. Bunun için önce tanımlamalarda sonrasında da açıklamalarda bulunarak detaylandırma yapılmaya çalışıldı. Bu nedenle İslâm' da önemli yere sahip olan kaynaklardan faydalanılmaya önem verildi. Bununla beraber diğer Teist dinlerin düşünce ve eserlerinden de istifade edilmeye gayret edildi. Teist kaynaklar incelenip gerekli yerlerde bunlara atıflar da bulunuldu.

İkinci bölümde ise Deizm anlayışı ortaya konulmaya çalışıldı. Öncelikle Deizm'in tanımı, ortaya çıkış süreci ve savundukları fikirler ele alındı. Böylece Deizm'in temel düşünce ve varsa bunlara dair kanıtları ifade edilmeye çalışıldı. Ayrıca Deizm'in savunduğu fikirler İslâm dininin nübüvvet bahsi etrafında değerlendirildi. Böylece Deizm'in iddiaları eleştirildi. Deizm fikirlerine karşı aklî ve mantıki çözümler getirilmeye çalışıldı.

Bu tezin ortaya çıkmasında, başından beri her konuda aydınlatıcı yol göstermesi, değerli uyarıları, katkı ve eleştirileri ile ilgi ve alâkasını esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Hamdi GÜNDÖĞAR’a minnettarım. Bu alışma boyunca her türlü yardımda bulunup beni motive eden eşim Halil ÇAMLI’ya, eğitim hayatımda bana yeni ufuklar açan ve desteğini esirgemeyen değerli ağabeyim İsmail SEVER’e, anne ve babama, sevgili kızım Zümra’ya gönülden teşekkür ederim.

Adıyaman, Aralık, 2021

Fatma Betül ÇAMLI

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI

Ortaçağda Rönesans ve Reform sürecindeki bilimsel gelişmeler sonucunda ortaya çıktığı bilinen Deizm, 17. ve 18. yüz yılda Kilise'nin baskı ve zulümlerinden dolayı batı aydınları tarafından inanç olarak benimsenmiştir. Böylelikle din ile bilim arasındaki çatışmayı ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Batılılaşmanın da etkisiyle ülkemize yeni, dini ve fikri akımlar dâhil olmuştur. Bunlardan biri de Deizm'dir. 18. yy da ve yakın çağda ilgi odağı haline gelen Deizm günümüzde etkisini yitirse de anlam arayışı içerisinde olan gençlerin merakını uyandırmaktadır. Bu çalışmada amaç deistlerin din, ahiret, vahiy ve nübüvveti inkâr eden fikirlerine karşı İslâm düşüncesi çerçevesinde eleştirel bakış geliştirmektir. Çalışmanın doğru ve yeterli bilgiler içermesi amacıyla konu ile alakalı delillere aklî ve mantıki açıklamalar getirebilmek için çaba sarf edilmiştir. Böylece bu çalışma, meraklılarına ve araştırmacılara Deizm'in tarihsel serüvenini anlama fırsatı sunacak ve deist argümanlara karşı İslâm'ın bakış açısına göre eleştirel sorgulama ile Deizm'in geçerliliği tartışılacaktır.

Bu çalışma için öncelikle genel bir çerçeve belirledik. Böylece çalışmayı giriş, iki bölüm ve sonuç olacak şekilde tasarladık. Öncelikle nübüvvete yönelik tanımlama ve açıklamalar ifade edilmiş sonrasında Deizm'in ortaya çıkmasındaki teolojik ve tarihi etmenler irdelenerek Deizm'in farklı yorumları ifade edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra bu fikirler İslâm düşüncesine göre değerlendirilmiştir.

Sağlıklı ve doğru bilgilere erişmek için çalışma ile alakalı ansiklopedi, makale, dergi, kitap ve internet sitelerinden faydalanıldı. Bu bağlamda 2017 yılında Van'da yapılan *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar* bildirisinde bulunan pek çok yazarın tebliğlerinden faydalanıldı. Ayrıca Emre Dorman'ın doktora tezi de konuya dair geniş kapsamlı yapılan önemli bir kaynak olmasından dolayı sıkça başvuruldu. İnternet veri tabanı olarak İsam'da da konuya dair fazlaca bulunan verilerden yeterince yararlanılmaya dikkat edildi.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI.....	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM' DA NÜBÜVVET

1.1. NÜBÜVVETİN TANIMI.....	2
1.1.1. Nübüvvetin İmkânı	6
1.1.2. Nübüvvetin Gerekliliği	10
1.2. VAHİY.....	13
1.2.1. Vahyin Tanımı	14
1.2.2. Vahyin Mahiyeti.....	16
1.3.1. Mucize Çeşitleri.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

DEİZM VE ELEŞTİRİSİ

2.1. DEİZM NEDİR?.....	22
2.2. DEİZM'İN TARİHSEL ARKA PLANI.....	26
2.3. DEİZM' İN FARKLI ANLAYIŞLARI	31
2.4. DEİZM'İN ORTAYA ÇIKIŞI	35
2.5. DEİZM'İN GELİŞİMİ.....	41
2.6. DEİZM'DE DOĞAL DİN ANLAYIŞI	45

2.6.1.	Deizm’in Tanrı Anlayışı	51
2.6.2.	Deizm ‘ de Peygamberlik Ve Vahiy	55
2.6.3.	Deizm ‘ de İnsanın Doğası Ve Ahlâkî Yapısı	62
2.6.4.	Deizm ‘ de Ahiret Anlayışı	68
SONUÇ		76
KAYNAKÇA		80
ÖZGEÇMİŞ		85

KISALTMALAR

bkz : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Hz. : Hazreti

M.Ü. : Marmara Üniversitesi

İSÂM : İslâm Araştırmaları Merkezi

S. : Sayfa

Vb. : Ve benzeri

Yy. : Yüzyıl

Vd.: Ve diğerleri

Vs. : Vesaire

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

GİRİŞ

Araştırma konusu Nübüvvet Bağlamında Deizm'in Eleştirisidir. Bu konunun seçilmesindeki sebep Deizm ile ilgili bilimsel bilgilere sahip olup Deizm'i İslâm düşüncesi açısından değerlendirmeye tabi tutmaktır. Çünkü Deizm konusu bize yabancı olan bir konudur. Bununla ilgili kulaktan dolma bilgileri doğruları ve yanlışları birincil veya yakın kaynaklardan öğrenmeye ve araştırmaya ihtiyaç vardır. Elde ettiğimiz bilgilere karşı kadim İslâm düşüncesinin yaklaşım ve değerlendirmelerinden faydalanılarak eleştiri getirmek amaçlanmıştır.

Ortaçağda Rönesans ve Reform sürecindeki bilimsel gelişmeler sonucunda ortaya çıkan Deizm zamanla ilgi odağı haline gelmiş ve ülkemizi de bu anlamda etkilemiştir. Aslında o dönemlerde ateizm, agnostisizm, Deizm vb. gibi pek çok dini-fikri akımlar patlak vermeye başlamıştır. Ama bunlar içinde teizme en yakın olan Deizm'dir . Böylelikle Deizm insanlara sorumsuzluğu ve içlerinde var olan tanrı inancı hissini bir araya getirmiştir. Dini sorumluluklarından kaçmaya çalışan insanlar ve eksik ya da yanlış bilgileri sebebiyle dini, bilimin önünde engel görenler için Deizm âdeta bir çıkış kapısı olmuştur.

Böyle bir araştırma ile İslâm düşüncesi içerisinde geniş bir kavramı ifade eden nübüvvet bahsi etrafında Deizm'i değerlendirmenin yerinde olacağı düşünülmüştür. Ancak Deizm ile alakalı birincil kaynakların yabancı dilde olması nedeniyle konuyla alakalı çevirilerden ve diğer çalışmalardan yararlanmaya önem verilmiştir.

Konuyla ilgili gerek yerli gerekse yabancı kaynaklara ulaşmaya gayret edildi. Bunun dışında internet ve İsam veri tabanındaki makale ve tezler de irdelenerek çalışma tamamlandı.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM' DA NÜBÜVVET

İslâm düşüncesinde üç ana esas (Ulûhiyet, Nübüvvet ve Ahiret) olarak bilinen inanç esaslarından biri de nübüvvet meselesidir. Bu bölümde nübüvvet ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilerek detaylı bir tanımlama ve açıklama yapılacaktır. İslâm ekolleri nübüvvetin gereksiz olduğuna dair yaklaşımda bulunmamışlardır. Tüm geleneksel ekoller nübüvvetin önemini ve varlığını onaylamışlardır. Bu ekoller daha çok nübüvvetin, aklen gerekli veya mümkün olup olmadığına yönelik ayrıma girmişlerdir.

Ekoller arası farklardan biride 'peygamber gelmeden kişinin kendi aklını kullanarak Allah'ın varlığını bilmesi gerekli midir?' sorusuna verilen cevaplarıdır. Eş'arîyye (ö.324/935-36) ve Selefiyye Allah'ın fiillerinde özgür olması sebebiyle O'nun için hiçbir şeyin zorunlu olmasını mümkün görmemişlerdir. Dolayısıyla peygamber gönderilmesini Allah için vacip değil mümkün olarak ifade etmişlerdir. Mu'tezile için nübüvvet aklen mümkün, Allah'ın hikmeti yönünden vaciptir. Mâtürîdî (ö.333/944) ise nübüvveti Allah'ın lütfu olarak nitelendirmiştir. İslâm düşünürü Gazzâlî (ö.505/1111) ise insan akli ile idrak edilemeyen durumlar olması sebebiyle nübüvveti gerekli görmüştür. Bkz. (Dorman, 2020, s. 162-167)

1.1. NÜBÜVVETİN TANIMI

Nübüvvet İslâm'da peygamberlik makamını ifade etmek için kullanılır. Nübüvvetin varlığı Allah'a imandan sonra gelen önemli bir imanî esastır. Çünkü peygamber aracılığı ile Allah insanlarla iletişim kurmuştur. Ve peygamberini hitap ettiği tür (insan) içinden seçmiştir. Bunlardan kimilerine suhuf adı verilen sayfalar ve kitaplar da eşlik etmiştir. Allah'ın her şeye kudretinin yeteceği bilgisinden hareketle O dileseydi aracısız da dinini gönderebilirdi. Çünkü bu Kâdir olan Allah için imkansız bir durum değildir. Ancak O'nun peygamber göndermeyi uygun bulması hikmetinin göstergesidir. Ve dinin tebliğinde peygamber makamının olması hitap edilen topluluk için aslında bir nimet ve hayırlı olandır.

Dini bir terim olarak peygamber; Allah'tan aldığı emir ve yasakları insanlara iletmele görevlendirilmiş, Allah'ın seçmiş olduğu özel kullardır. Doğru bir nübüvvet tanımı yapabilmek için öncelikle nebi ve resul kavramlarını ayırt etmek gerekir. Nebi ve nübüvvet sözcükleri aynı anlamlara gelen farklı iki kelimedir. Nebi sözcüğü sıfat, nübüvvet sözcüğü ise mastardır. (Yavuz S. S., 2012, s. 10)

Arapça'da nebi ile aynı kökten gelen nübüvvet; haber getirme, haber verme anlamlarına gelir. Allah'ın insanlar arasından seçtiği özel kullarına verdiği makama yani peygamberlik görevine nübüvvet denir.

Nübüvvet, en yüce ve en şerefli anlamlarına gelir. Bu tanımdan yola çıkarak nübüvvet makamı kaynağı ve neticesi itibariyle yüce ve üstün olarak görüldüğü için bu ifade uygun görülmüştür. (Yavuz S. S., 2012, s. 10)

Arapça'da elçilik anlamına gelen resul ile aynı kökten gelen risâlet kavramı ise peygamberlerin Allah' tan getirdikleri mesajları insanlara tebliğ etmesi yani elçilik yapması anlamına gelir. Resul kelimesi Kur'ân da elçilik anlamıyla kullanılmış olsa da “ melek” anlamıyla da kullanılmıştır. (Kaya, 2015, s. 170)

Bu nedenle nübüvvet için bir makam, risâlet için de bir görevdir tanımı yapılabilir. Bu da demek oluyor ki bir peygamber, peygamberlik görevi aldıktan sonra ömrünün sonuna kadar nebidir yani peygamberlik makamındadır. Ama ne zaman ki insanlara tebliğde bulunup elçilik yaparsa o zaman da resul olma özellikleri söz konusudur diye ifade edilebilir.

Nebi ve resul kavramları genel bir ayırım olarak kısaca şöyle tanımlanabilir; kendinden önce gelen şeriati devam ettiren ancak yeni bir kitapla gelmeyen peygamberlere nebi, yeni bir şariat ve kitapla gelen peygamberlere ise resul denir.

Sözlük Anlamı ‘haber vermek’ olan ve ‘nbe’ kökünün mastarı olan nübüvvet, Ragıp el İsfahânî tarafından “Allah ile akıl sahibi kulları arasında dünya ve ahiret hayatlarıyla ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan elçilik görevi” olarak ifade edilmiştir. İslâm filozoflarından İbni Sînâ (ö. 428/1037) ve Fârâbî (ö. 339/950) ise nübüvveti, normal öğretim ve öğrenme araçlarından faydalanmadan elde edilen bilgi algılama biçimi olarak ifade etmişlerdir. Nebevi gücü olan insan ‘faal akılla’ ilişki kurabilen, sahip olduğu nefsi, aklî ve hayali güçler vesilesiyle varlıkları değiştirebilir, görünmeyenleri algılar ve bilinmeyenlere erişebilir diye ifade etmişlerdir. (Yavuz Y. , 2007, s. 279)

Peygamber kelimesi ise dilimize Farsçadan girmiştir. Nebi ve resul kavramlarını içeren genel bir kavram haline gelmiştir. Buna göre peygamber; Allah'tan vahiy alan, vahyi de hiçbir ekleme çıkarma yapmaksızın insanlara tebliğde bulunan, Allah tarafından seçilmiş özel insanlara verilen isimdir.

Nübüvvet vehbîdir. Yani çalışarak çaba sarf edilerek elde edilmez. Ancak peygamber olacak kişide bir takım peygamberlik özellik ve nitelikleri bulunmalıdır. Bu nedenle bu makam peygamberlikle görevlendirilen kişiye Allah'ın bir nimet bahşetmesidir. Kur'an-ı Kerim'de "Allah hikmeti dilediği kimseye verir" (Bakara, 2/269) âyeti de peygamberliğin vehbîliğini kanıtlar niteliktedir. (Yavuz S. S., 2012, s. 25-26)

İslâm dinin içeriğini son peygamber Hz. Muhammed'in 'nübüvvet' deneyimi oluşturur. İnsan ve ilahi varlık arasında meydana gelen bu tecrübe, Allah'ın, peygamber olarak seçtiği kişinin konuştuğu dil ile dolaylı, tek yönlü, gizli ve hızlı olacak şekilde sözlü iletişim kurmasıdır. (Aslan, 2014, s. 1)

Kur'an-ı Kerim'de geçen nübüvvet ve peygamber kavramları incelendiğinde bu kavramların Allah-insan ilişkisine ve Allah-peygamber ilişkisine ışık tuttuğu görülmektedir. Yani ilahi vahye muhatap olan ve vahyi yaşayan ilk kişi olan peygamberler, aynı zamanda vahyi aktarandırırlar. Aslında vahiy Allah'ın insanlara seslenişidir. (Pakdemir, 2017, s. 1)

İslam, peygamberlere iman etmeyi inanç esaslarından biri olarak kabul etmiştir. (*E-m-n*) kökünden gelen iman ise; sözlükte, kişiyi söylediği sözde onaylamak, karşıdakine güven vermek, şüpheyi barındırmayacak şekilde kesin biçimde içten inanmak anlamlarına gelir. İman eden kişiye de mümin denir. İmanın içerik ve kapsamı açısından birçok tanımı olmasına rağmen Ehl-i sünnete göre terim anlamı şöyle ifade edilebilir; peygamberi Allah'tan getirdiği bilgiler hususunda doğrulamak, onaylamak; haber verdiği şeyleri tereddüt etmeden kabul edip bunların gerçekliğine ve doğruluğuna içinde şüphe barındırmayacak şekilde gönülden inanmaya "iman" denilir. (Kılavuz, 2014, s. 35)

İslâm dininin inanç esaslarının ilkinin Allah'a iman oluşturur. Bundan sonra gelen ise ister nebi ister resul olsun ayırım yapmadan hepsine ve getirdiklerine inanmak iman gereğidir. İnsanoğlu var olduğundan beri Allah birçok peygamber ve şariat

göndermiştir, bütün peygamberlere ve getirdiklerine iman etmek de farz olarak belirtilmiştir.

Allah'a imandan sonra gelen inanç esası nübüvvet imandır. Allah'a, peygamberlere ve ahirete iman bütün semavi dinlerin kabul ettiği şartlardandır. Allah'a inanan biri nübüvvet ve ahirete inanmıyor olamaz zira bu ikisine inanmayan kişide ulûhiyet inancının doğru yani tam yerleşmemiş olduğu açığa çıkar. İslâm'da peygamberlere görünürde iman etmek ya da içi dolu olmayan bir inançtan ibaret olan iman reddedilmiştir, peygamberlere taklîdi iman edenlerin ise peygamberlerin getirdikleri prensipleri düşünerek, kabul edip içselleştirerek yaşaması gerekir. (Sönmez, 2005, s. 108)

İman için yapılan 'kalp ile tasdik dil ile ikrar' cümlesi, imanın kalpten doğup dilimize, davranışlarımıza dolayısı ile tüm hayatımıza yayılmasını ve ahlâkımızın güzel olmasını ifade eder. Bu anlamda peygamberler de imanın etkisini göstermede ve imanı yaşamada örneklik göstermektedir. (Topbaş, 2019, s. 33)

İnsanların dünya ve ahiret mutluluğu için peygamberlik gibi bir müesseseye ihtiyacı vardır. İnsan birçok yeteneğe ve erdeme sahip olarak yaratılmışsa da bünyesinde zayıf irade, duygular, doğru konuşmamak, inkâr edip kötülükler yaparak doğru yoldan ayrılmak gibi hususlara sahip olarak yaratılmıştır. Bu nedenle hayatın ve düşüncenin her aşamasında hakka ulaşmak ve hayırlar yapmak için bir yol göstericiye ihtiyaç vardır. Ve Allah lütfu gereği insanların tüm ihtiyaçlarını karşılamış onları eksiksiz bir şekilde yaratmıştır. (Sönmez, 2005, s. 105)

İnsanın, yaratıcısı ile olan ilişkisinin benimsenmesiyle din başlar. Bu iletişimi gerçekleştirenler de peygamberlik kurumudur. Yaratıcı ile iletişim halinde olan peygamberler, doğru bilginin öğrenilmesinde ve anlaşılmayan noktaların çözümünde önemli bir görev üstlenmişlerdir. Böylelikle peygamberlerin kendi dönemlerinde anlaşılmayan ya da cevapsız kalacak sorular kalmamıştır. Dinin inanç ilkelerinin en çok nübüvvet kurumu aracılığıyla bilinmesi bu müesseseyi önemli kılmıştır. Aksi takdirde nübüvvet yok sayılırsa ortada din diye bir şey kalmaz. Çünkü din, peygamberin getirdiği haberdan yani yaratıcının verdiği mesajlardan oluşmaktadır. Bu nedenle haberin var olması ve güvenilir olması peygamberin varlığından ve doğruluğundandır. (Önal, 2013, s. 152)

Peygamberler hak yoldan sapan birey ve toplumları fitrata çekmeye çalışan doğru yol rehberleridir. İnsanlar çoğu defa Allah'ın buyruklarını çiğnemişler ve toplumda huzursuzluğa neden olmuşlardır. Bunun üzerine Allah peygamberler göndererek insanları fitratlarına yani hak yola geri dönmeleri için davette bulunmuştur. Bu davet ise peygamberlerin pek çok zorlukla mücadele etmelerine sebep olmuştur. Ama her şeye rağmen peygamberler, toplumun huzuru için görevlendirilmiş kendileri de örnek alınacak şahsiyetler olduklarından dolayı yaşadıkları her durumda insanlara örnek olmuşlardır. (Altıntaş vd., 2016, s. 333)

Allah Kur'an'da "Ey peygamber! Seni tanık, müjdeci, uyarıcı, izniyle Allah'a çağırıcı ve etrafını aydınlatan bir ışık olarak gönderdik" (Ahzab, 33/46) buyurarak peygamberleri aydınlatan bir kandile benzetmiştir. Çünkü onlar getirdikleri haberler ile değişim ve dönüşümün öncüleri olmuşlardır. Allah tarafından seçilmiş ve peygamberlik makamına erişme ihsanına layık olmuşlardır. Yine Ahzab Sûresi 39. ayette Allah; "Onlar Allah'ın göndermiş olduklarını tebliğ ederler, Allah'tan korkarlar ve O'ndan başka kimseden korkmazlar..." (Özsoy ve Güler, 2012, s. 191) buyurarak peygamberliği ve görevlerini bildirmiştir.

1.1.1. Nübüvvetin İmkânı

Kelam açısından peygamberlik olgusu genel olarak nübüvvetin imkânı, meydana gelişi, nübüvvetin gerekliliği, nübüvvetin önemi ve nübüvvetin ispatı şeklinde incelenmiştir. Bunlar içerisindeki nübüvvetin imkânı konusu, Allah'ın insanlar için peygamber göndermesi mümkün müdür yoksa vacip midir sorusuyla ilgilidir. Ya da bu kavram Allah Teâlâ'nın peygamber göndermesinde aklen bir imkânsızlık olup olmadığıyla alakalıdır. Eğer peygamberlerin gönderilmesi aklî olarak mümkünse, bu durumda nübüvvetin imkânı meselesi bu imkânın, fiili olarak meydana gelip gelmediğiyle ilgili olacaktır. (Akçay, 2001, s. 217-218)

Allah'ın peygamber göndermesi onun için bir zorunluluk mu yoksa hikmeti midir? Gerçekten de peygamber gerekli mi? gibi soruların cevabı nübüvvetin imkânı ile ilgilidir. Allah irade eden yani istediğini dileyen ve konuşan (mütekellim) bir varlıktır. Nübüvvet ise Allah'ın bu sıfatlarını en iyi gösterme biçimidir. Bu nedenle ilahi açıdan nübüvvet mümkündür. Aynı şekilde insanların yoluna ışık tutacak rehberlerin gerekliliği,

ibadetlerin neler olduğu ve nasıl yapılacağı gibi gayba ait konuların açıklığa kavuşması için de nübüvvetin imkân dâhilinde olması gerektiğı savunulmuştur.

Tarih boyunca insanlar, Allah'ın varlığı ve birliğinden ziyade nübüvvet konusunda şüphede olmuşlardır. Çünkü peygamberliğin imkânı ve gerekli oluşunun kanıtları Allah'ın varlığının delillerinden daha açık ve güçlü değildir. (Sönmez, 2005, s. 110)

“Gerçeğe uygun inanç ve düşünceyi benimseyenler olarak” nitelendirilenlerin çoğu Allah'ın peygamber görevlendirmesinin mümkün olduğunu zira aklın da bunu gerektirdiğini ifade ederler. Sümeniye ve Berâhime gibi sapkın gruplar bunu muhal olarak değerlendirseler de ehli hakkın bir diğer kısmı nübüvveti Allah'ın hikmeti gereğı vacip olduğunu öne sürmüşlerdir. (Topaloğlu, 2017, s. 99)

Kuramsal açıdan, nübüvvet vacip midir, imkânsız mıdır yoksa mümkün müdür şeklinde ele alınmıştır. Mezheplerden Mâtûrîdîlik peygamberliği bir hikmet ve maslahattan ötürü mümkün olduğunu ifade eder. Eş'arîlik Allah'ın fiillerinde hikmeti öncelemediğinden nübüvvetin hikmete dayalı olmaksızın mümkün olduğunu savunurlar. Mu'tezile de, en hayırlı olanı yaratmak Allah'ın özelliğidir fikrinden hareketle peygamber gelmesinin insanlar için hayırlı olması sebebiyle vacip olduğu yani peygamberliğin mümkün olduğu görüşündedirler. (Sönmez, 2005, s. 110)

Aklın idrak edemeyeceğı dünya ve ahiret yurtlarında mutluluğa dair hususları Allah'ın buyruklarını iletmesi muhalden yani belirsizlikten ziyade hikmettir, nimettir. Bu durumda Allah'ın seçtiğı özel kuluyla bu ilahi emir ve yasakları bildirmesi akla aykırı değildir. (Topaloğlu, 2017, s. 99)

Nübüvvetin imkânıyla alakalı düşünce ekolleri farklı farklı yorumlar yapmışlardır. Kimi salah-aslah açısından, kimi zorunluluk açısından, kimi caizlik açısından, kimi (selefiyye) bu konuyu hiç ele almadan sadece nübüvvetin gerekliliğini ve ispatını inceleyerek vb. değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Nübüvvetin imkânını bu görüşlerin bakış açısıyla irdelemek yerinde olacaktır. Allah tarafından Peygamber göndermenin imkânı hakkında İbn Fûrek'in(ö. 406/1015) eserinde belirtildiğine göre Eş'arî; Allah'ın peygamber göndermesinin ilahi zatı gereğı mümkün olmasını, ihsan prensibiyle temellendirerek açıklamıştır. Zira ona göre Allah hiçbir şeyi yapmak zorunda değildir; fiillerinde faili muhtardır. Diğer yaratmaları gibi peygamber görevlendirmesi de onun fiillerindendir ve bunları yapmak zorunda değildir. Buna göre Allah kulların yararına veya hayrına olacak şeyleri yaratma eğiliminde olmaz. Ona göre nasıl ki kendisine

inanmayacağını bildiği kulları yarattıysa, gönderdiği peygamberi inkâr edecek olanlara yine de peygamber göndermesi caizdir. Ve buna rağmen Allah peygamber göndermeyi göndermemeye tercih ediyorsa bu onun ihsanındandır. Veyahut göndermemeyi tercih etseydi bu da insanlar için bir kötülük ve haksızlık olmazdı. (Akçay, 2001, s. 223) Yani Eş'arîlik Allah'ın fiillerinde hikmet aramadığı için bir hikmete dayalı olmadan nübüvvetin mümkün olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla beraber Allah'ın peygamber göndermesini kullarına yönelik bir haksızlık ve yardımsız bırakma (hızlân) olarak görmemişlerdir.

Nübüvvetin imkânını şüpheler üzerinden kanıtlamaya çalışan düşünürler de olmuştur, bunlardan biri de Gazzâlî'dir. Gazzâlî peygamberlik hakkındaki kuşkuları ele alıp bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. *El-Munkiz Mine'd Dalal* 'de belirttiğine göre;

1. Peygamberlik tarihte sabit bir olgu olduğu için bu, peygamberliğin mümkün olduğunun kanıtıdır.
2. Geçmişte peygamberlik olduğunun kanıtı akılla bilinmesi mümkün olmayan birtakım bilgileri biliyor olmamızdır. Mesela tıp ve astronomi araştırmacısı ilahi bir ilham olmadan bunlar hakkında bilgi sahibi olamayacağını bilmelidir. Aynı şekilde astronomide öyle şeyler vardır ki bin yılda bir gerçekleşir Allah'ın yardımı olmadan bu bilgiler o kadar süre yaşanılmadığı için nasıl tecrübe edilsin. Bu akıl yürütme mantığı peygamberliğin mümkün olduğunu, aklın bu gibi kavrayamayacağı şeyleri bilmesi için başka bir yolun varlığını ortaya koymaktadır. Peygamberlikten de kasıt budur. Aklın algıladıklarının ötesinde bazı bilgilere sahip olmak peygamberliğin sadece bir tarafıdır. Zira peygamberlikle alakalı birçok özellik vardır. İnsanda peygamberlikle ilgili bir özellik bulunmaktadır bu da uykuda elde edilen bilgilerdir. Peygamberliğin özellikleri bu uyku sayesinde anlaşılmaktadır. Böylece uyku ile onun doğruluğu kabul edilmektedir. Doğrulama, anladıktan sonra olur, peygamberin örneği insanda olmasaydı onun doğruluğunu kabul etmek güçleşecekti. Sonuç olarak sadece rüya özelliğini bilmek peygamberlik kurumunun var olduğuna inanmak için yeterli bir sebeptir.
3. Bir kişinin peygamber olup olmadığını onun yaşantısını ya bizzat görerek ya da aktarılması sonucu duyarak peygamber olduğuna kesin olarak kanaat getirilemez. Zira tıp ve fıkıh ilmine sahip olan biri fakihleri ve doktorları,

yaşantılarını görerek ya da sözlerini duyarak tanıyıp ayırt edebilir. Aynı şekilde önce peygamberliğin ne demek olduğu anlaşılmalı sonra da Kur'ân ve Hz. Muhammed hakkında araştırmalar yapılmalıdır. Sonuç olarak kişi de Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle ilgili kesin bir bilgi oluşacaktır. İbadetleri yapınca kendisinde ki etkisini görünce de bu bilgisi pekişecektir. (Güman, 2012, s. 61-63)

Mâtürîdîler ve Mu'tezilîler inanç konularında birbirine yakın düşüncelere sahip olmasıyla beraber nübüvvet meselesinde de nispeten yakınlıktan söz edilebilir. Mâtürîdîlerin çoğu, nübüvvetin imkânını Eş'arîler gibi; peygamber gönderilmesini aklen mümkün olarak benimsemişlerdir. (Akçay, 2001, s. 233) Mâtürîdî, Mu'tezile'nin iddia ettiği nübüvvetin vacipliğini iki şekilde açıklar. Bunlardan ilkin; Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacının olmaması, âlim, mâlik-ül mülk, kadir ve hâkim sıfatlarına dayandırarak açıklamıştır. Diğerini de hem insanın hem de aklın eksikliğinden hareketle normal hayatın düzenlenmesi için psikolojik ve sosyolojik gerçekliklere dayalı açıklamıştır. (Akçay, 2001, s. 235)

Mu'tezile de en hayırlı olanı yaratmak Allah'a vaciptir fikrinden hareketle Allah'ın peygamber göndermesinin insanların yararına olacağı için peygamber gelmesinin Allah için vacip olacağı düşüncesindedirler. (Sönmez, 2005, s. 110) Yani onlar konuyu aslah kavramı üzerinden değerlendirilmiştir. Zira peygamber gelmesi insanın yararına bir durumdur. Eğer Allah kullarını yüzüstü bıraksaydı bu hikmet dışı bir durum olurdu. Hikmete ve adalete aykırı bir iş de Allah'ın şanına yakışmaz. (Kılavuz, 2014, s. 224-225)

Mu'tezile'nin vacipten kastı hikmet gereği olması gerekenlerdir. Bu ekolde nübüvvetin imkânı salah- aslah çerçevesinde ele alınmış ve adalet ilkesi gereği peygamber gelmesinin vacip olduğu ifade edilmiştir.

Şia ise akaid konularında Mu'tezile gibi düşünse de nübüvveti imamet konusuyla ilişkilendirip, peygamberlik gibi, imameti de zorunluluk olarak görmüşlerdir. Bu ekole göre peygamber göndermek insanların faydasına olacağı için bu bir 'hüs'n' dür. Zaten Allah da insanların yararına olan şeyleri yapmak zorunda olduğundan peygamber göndermesi de zorunlu olmaktadır. (Akçay, 2001, s. 240)

Sonuç olarak Mâtürîdîler hikmet ve maslahat gereği peygamber gelmesini mümkün görmüş, Mu'tezile de hayır olan şeylerin yaratılmasının Allah'a vacip olduğu fikrinden

ötürü peygamber gelmesini vacip görmüşlerdir. Çünkü Mâtürîdîler gibi onlarda peygamber gönderilmesinin insanın yararına olacağı fikrini benimsemişlerdir.

Konuyu İslâm filozofları açısından ele almak gerekirse; İslâm filozofları Yunan ve Helenistik fikirlerden etkilenecek düşüncelerini ifade etmişlerdir. Filozoflar nübüvvet teorileri oluştururken hem sahip oldukları inançların mutlak gerçeklik olması hem de felsefî düşünce sistemi içerisinde olmaları gerektiği için fikirlerini ifade ederlerken kendilerini bir zorunluluk içerisinde görmüşlerdir. İslâm'da zorunlu olan durumlardan biri de ilahi gücün peygamberliği belirlediği vahyin, Allah'ın habercisi aracılığıyla bildirilmesidir. Yaygın inkârcı bir gruba karşı bu durumu savunmak için Yunan ve Helenistik fikirlerdeki kavramlar adapte edilerek dini kavramlara dönüştürülmüştür. Neticede de nübüvveti açıklamak için böyle bir felsefî yöntem takip edilmiştir. (Yavuz S. S., 2012, s. 141-142) Görüldüğü üzere İslâm filozofları nübüvveti vahiyle ilişkilendirmişlerdir. Bu şekilde aşkın varlık olan Allah ile insan arasındaki bağlantıyı sistematik bir şekilde ele almışlardır.

Nübüvvetin imkânsız olduğunu söylemek haşa Allah'ın mükemmel ve noksansız olmadığını ifade etmek gibidir. Bu da her şeyin yaratıcısı olan hâkim, kudretli ve âlim olan Allah için uygun bir anlayış değildir.

1.1.2. Nübüvvetin Gerekliliği

Öncelikle Allah'ın sıfatları gereği nübüvvet bir gerekliliktir. Çünkü Allah yol göstermese insanlar gerçek ve doğru olan inanç ve davranışları bilemez. Ölümden sonra başlayacak ahirette Allah'ın, sorumlu tutulacak insanları uyarması da onun hikmetine yakışır bir durumdur.

Peygamberlere iman konusu aslında ilahi dinlerin üç temel ilkelerinden biridir. Tarihte insanların birbirleriyle devamlı bir çekişme ve savaş halinde oldukları bilinmektedir. Bu nedenle peygamberler aldıkları ilahi mesaj gereği insanlığa beraberlik ve barış ortamı oluşturmak için çaba sarf etmişlerdir. Peygamberler her daim zulme uğrayanların yanında olmuşlar zalimlere karşı hak arayışında yer almışlardır. (Altıntaş vd., 2016, s. 333)

Kur'ân-ı Kerîm'den anlaşıldığı üzere Allah yarattıklarına yardım etmek için tarih boyunca peygamberler göndermiştir. Kur'an'ın nübüvvetle ilgili âyetlerine

bakıldığında Allah'ın peygamber gönderme nedeninin insanoğlunun ahlâkî yetersizliği ve iradesinin zayıf olmasıdır, yoksa aklî yetersizliği değildir. İnsan kolayca kaçmaya hoşlanacağı şeylere yönelmeye meyillidir. Doğruyu bulmak ise bazı sorumluluklar getirir. Bu sebeple Allah peygamberlere vahiyle destek vererek insanın bu zorlukların üstesinden gelmelerini kolaylaştırmıştır. (Özsoy ve Güler, 2012, s. 183)

Bakara sûresi 213. âyette şöyle buyrulur: “İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında, sadece onun verildiği kimseler anlaşmazlığa düştüler. Sonra Allah kendi iradesiyle, onların, hakkında ayrılığa düştükleri gerçeği müminlere gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir” Bu âyet için aslında peygamberliğin ve ilahi bilgilerin gönderiliş sebebinin temellerini ortaya koyduğu ifade edilebilir. Âyetten de anlaşılacağı üzere insanların başlangıçta Hz. Âdem'in getirdiği doğru din üzere oldukları ve bir tek ümmet oldukları ifade edilmektedir. Anlaşamadıkları durumlar ortaya çıktığında ise Allah Teâlâ'nın insanlara peygamberler gönderdiği buyrulmaktadır. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere peygamberlik kurumunun temelleri bu şekilde ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde bu âyetten peygamberlik konusunun ana çerçevesi anlaşılmaktadır. (Yavuz S. S., 2012, s. 51-53)

Tarihte ortaya çıkan bazı olumsuz durumlar ve doğru yoldan sapmalar insanlığın fitrî gelişimini olumsuz şekilde etkilemiştir Kur'ân'da “bâtıl” olarak isimlendirilen bu sapmalar, geri dönüşü olmayan (yeni bir şeriâtın gelmesini gerektirecek) bir duruma gelince, Allah ihtilafların giderilmesi için yeni peygamberler göndermiştir. (Önal, 2013, s. 157) Böylece Hz. Âdem'le başlayan nübüvvet halkası ilk rasûl olan Hz. Nuh ile devam etmiş ve Hz. Muhammed ile son bulmuştur. “Muhammed sizin adamlarınızdan hiçbirinizin babası değildir, fakat o Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur...”(Ahzâb, 33/40)

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere peygamberlik, insanlar arası anlaşmazlık ve doğru yoldan sapmalar sonucunda gönderilmeye devam etmiştir. Allah da peygamberler gönderip ihtilafları gidererek toplumları doğru yola davet etmiştir.

Mu'tezilî kelam ekolünden Câhız (ö. 255/869) bu konuya Allah açısından ve insani açıdan yaklaşır. Ona göre aklın kendisi sınırlıdır aklın bilgi edinme araçları da sınırlıdır. O halde dünyalık şeylere ait bu sınırlılıkları barındıran akıl, tek başına Allah'ın emirlerini bilmede de yetersiz kalacaktır. Evet, akıl dinin tümelini bilebilir fakat ayrıntısını peygamber bilir. İnsanların akıl yoluyla edindikleri bilgilerin tecrübeler sonucu ulaşıldığı iddia edilse de mantıken bu edinilen doğruların ayırım yapılmadan uygulanması mümkün görünmemektedir. Eğer insanlar başıboş bırakılsalardı öyle bir hale gelirlerdi ki kendilerini yok bile edebilirlerdi. Akıl birçok şeyden etkilenir. Kendi kendine bırakılan insanlar ise menfaatleri için nefislerinin ve şehvetlerinin peşine düşebilir. İşte tam da bu sebeple Allah peygamberler göndermiş ve akıllı nefsani arzularına uymaktan korumuştur. Bunu yaparken de uyarmıştır. Çünkü insan topluluğu cezalar sayesinde kötülük yapmaktan çekinir ve uzak dururlar. (Baktır, 2006, s. 261)

Peygamberliğin gerekli olması demek aynı şekilde dinin de gerekli olduğunu ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın insanlarla irtibat kurabilmek için melekler ve insanlar arasından haberciler seçtiği, Allah'ın sadece vahiy yoluyla ya da bir perdenin arkasından bir insanla konuştuğu veya bir elçi (melek) gönderip kendi izniyle istediğini vahyettiği ifade edilir. Birde Kur'ân-ı Kerîm'de bazı insanların Allah'ın hiçbir şey vahyetmediği ifadelerine yer verilir. (Dorman, 2009, s. 47)

Bu durum Kur'ân'da şöyle bildirilmiştir; “Allah'ı, kadrine/şanına yaraşır şekilde tanıyamadılar. Çünkü Allah, insana hiçbir şey vahyetmemiştir.” (En'âm, 6/91) dediler.

Allah vahiy aracılığı ile yarattıklarına koyduğu değişmez ölçüleri, hak yolu ve düşünceleri peygamberler göndererek insanlara iletmiştir. “İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi...”(Bakara, 2/213) âyetinden hareketle Allah bir tek ümmet olan topluma tevhit, ubudiyet ve ulûhiyetle alakalı bilgiler iletmiş olup sonrasında insanlar arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı gerekli durumlarda yeni şariatlar, kanunlar göndermiştir. (Yavuz S. S., 2012, s. 60-61)

Kur'ân-ı Kerîm'in Râd sûresi 17. âyetinde peygamberler için “her kavme ve millete bir hidâyetçi olarak gönderilmiştir” buyrulur. Peygamberler hak yolu terk eden

ve toplum yapısını bozan insanları ve toplumları doğruya teşvik edip yani hidâyetle buluşturmak için gelmişlerdir.

Kur'an âyetlerinde insanın sorumluluk alabilmesi için peygamberlik gerekli bir kurum olarak ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'in En'âm sûresinin 131. âyetinde "Gerçek şu ki; halkı habersiz iken Rabbin haksızlıkla ülkeleri helâk edici değildir." buyrulur. Bu âyette sorumluluk ve peygamberlik arasındaki ilgi ortaya konulmuştur. Râzî, insanın bilmediği ve kendine ait olan yetileriyle de asla öğrenemeyeceği bilgileri, peygamberler sayesinde bilerek, ilahi buyruklara karşı sorumlu tutulması için gerekli bir kurum olarak düşünmektedir. Yani peygamberlik, insanları sorumluluk sahibi eden vazgeçilmez bir unsurdur. Konuyla alakalı olarak Kur'an'da çeşitli şekillerde ve insicamlarda yer alan âyetlerdeki ortak vurgu; peygamberler, insanlara sorumluluklarını bildirmek için gönderilmiştir. Örneğin Kur'an-ı Kerîm'de Nahl sûresi 36. âyette; "...Allah'a kulluk edin, azdırıclardan kaçının..." diye peygamber göndermişizdir." buyrularak Allah'ın peygamber göndermesinin amacı ifade edilmiş ve peygamberlerin görevlerine dikkat çekilmiştir. Yine Kur'an-ı Kerîm'de Nisâ sûresi 164-165. âyetlerinde; "...Allah'a karşı hüccetleri kalmasın diye" ibaresi kullanılarak peygamberin var olma nedeni ve var oluş gerçekliğine değinilmiştir. Eğer peygamberler olmasaydı insanlar Allah'a karşı bizim haberimiz yoktu demelerine bir sebep ve delil olabilirdi. Bu ise sorumlulukla çelişirdi. Bu âyetin anlamına ve içeriğine en uygun mana bu şekilde yorumlansa daha doğru olacaktır. (Çınar B. , 2006, s. 20- 21)

İslâm'da peygamberler üsve-i hasene (en güzel örnek) olarak nitelendirilir. Eğer dünyada ve ahirette huzur ve mutluluğa erişmek istiyorsak en doğru yolu bulmak için peygamberlik gereklilik arz etmektedir. İnsan nasıl ki bedeni ihtiyaçlarını karşılamak için yiyecek ve içeceğe ihtiyaç duyuyorsa ruhi ihtiyacı da vardır ve bunu karşılamanın yolu peygamberlerin yollarını takip etmekten geçer.

1.2. VAHİY

Vahiy iki şekilde incelemek mümkündür. Bunlardan ilki vahiy, Allah'ın peygamberlerle görüşme yolu diğeri onlara gönderdiği bilgilerdir. Böylece Allah dilediklerini vahiy yoluyla peygamberlere iletir. Vahiy, Allah'ın peygamberlere tebliğ

etmek için gönderdiği bilgilerin kaynağıdır. (Sönmez, 2005, s. 35) Peygamberlerin görevi ise bu bilgilere ekleme veya çıkarma yapmaksızın insanlara iletmektir.

1.2.1. Vahyin Tanımı

Vahyin kelime anlamı; gizlilik içinde haber iletme, fısıldamak, konuşmak, seslenmek vb. dir. İstilahî anlamı ise Allah'ın istediklerini peygamberlerine nasıl olduğunu tam olarak bilip anlayamadığımız bir yolla ilham etmesidir. Vahiy bir haldir, bir yaşayış biçimidir. Mahiyetini ve nasıl gerçekleştiğini ancak onu deneyimleyen peygamber bilebilir. (Kılavuz, 2014, s. 249-250) Vahiyyelerin çeşitli şekillerde geldiği bilinmektedir. Mesela rüya yolu ile fısıltı şeklinde, meleğin aslı sûretinde ya da insan kılıfına girmiş melek sûretinde gibi bir takım hallerde gelmiştir. Vahiy Allah ile insan arasındaki irtibatın yegâne yoludur. Ne şekilde geldiğinden çok taşıdığı anlam çok önemlidir.

Vahyin iç yüzünü bilemeyişimiz onun inkâr edilmesini gerektirmez. Allah ile peygamberinin arasındaki iletişim türü bizim için merak edilesi bir durum olmamalıdır. Zaten vahiy şekli ve sesinin bilinmesi de aklen mümkün değildir. Çünkü vahiy akıl üstü bir hadisedir. Vahiy gerçeği diğer metafizik konular gibidir. Bu sebeple onu anlamak pek mümkün değildir. Ancak onu yaşayanlar bu durumu anlayabilir. (Sönmez, 2005, s. 35)

Allah'ın vahiy aracılığı ile peygamberlerle irtibat kurduğunu, peygamberlerin de eksiksiz bir şekilde tebliğ etme görevi olduğu belirtilmişti. Allah vahiy yolu dolayısıyla peygamberlik yolu ile iyiyi, doğruyu, kötüyü ve yanlış anlatır. Bu durum bize Allah'ın merhametinin göstergesidir. O'na nasıl yakın oluruz, nasıl kulluk edebiliriz ve sorumluluklarımız nedir gibi soruların cevabını da vahiy ile ediniriz.

Allah'ın insanlara tebliğde bulunma şekli; vahiy yolu ile elçi göndererek haber verme ve perde arkasından seslenme şeklinde olmak üzere 3'e ayrılır:

1. Vahiy yolu ile hiç konuşma ve ses olmaksızın kalbe ilham yolu ile bildirilmesidir.

2. Perde arkasından konuşma yolu. İnsanın duyma merkezi olan kulağa söz işittirilmesi yolu. Hz. Mûsâ ve Allah'ın görüşmesinin bu şekilde olduğu kabul edilebilir.

3. Bizim bildiğimiz yani Allah'ın meleği elçi kılarak dilediğini peygamberine iletir. (Yavuz Y. Ş., 2012, s. 440)

Şuara sûresi'nin 51. Âyeti şöyledir; “Allah bir insanla ancak vahiy sûretiyle veya perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderir. İzni ile dilediğine vahyeder. Doğrusu O yücedir ve hâkimdir.” Bu âyet Allah ve insan iletişimini en güzel şeklini ve adeta özetini ifade eder. Müfessirler bu âyetten hareketle Allah'ın insanla şu 3 şekilde iletişim içinde olduğunu ifade etmişlerdir.

1. Direkt vahyetme yolu ile: Vahyin bizzat Allah'tan olduğuna yönelik peygamberin kalbinde oluşan zorunlu ilmi yakındır. İlham nereden geldiği belirlenemeyen bir şuur ve histir. Ancak kesin bilgiye erişirmez.
2. Perde arkası konuşma yolu ile: Allah'ın İsra mucizesi gerçekleştiğinde Hz. Muhammed ile konuşması ve ağaç arkasından Hz Mûsâ'ya seslenmesi bu tür vahye örnektir.
3. Geleneksel vahiy şekli olan melek aracılığı ile mesajını bildirmiştir. Melek çeşitli şekillere bürünerek bu vahyi iletir. (Sönmez, 2005, s. 36-37)

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah “Sana kitabı, özellikle ayrılığa düştükleri konuda onları aydınlatman için ve inanan bir topluluğa rehber ve rahmet olsun diye indirdik.”(Nahl, 64/128) buyurarak vahyin insanların anlaşmazlık yaşadığı durumları açıkladığı ifade edilmiştir. Allah neden vahiy göndermiştir sorusu birkaç cümle ile şöyle açıklanabilir;

- İnsanların akıllarına rehberlik (kılavuzluk) etmek için,
- Allah'ı doğru şekilde tanımak için,
- Sorumluluklarımızın ne olduğunu öğrenmek için,
- Dünya ve ahiret mutluluğuna erişmek için,
- Yanlış yol ve inançları bilmek için
- “Duymadık, bilmiyorduk” gibi bahaneleri ortadan kaldırmak için Allah vahiyler göndermiştir.

Bilindiği üzere Allah dört kutsal kitapla beraber bazı peygamberlere de suhuf adı verilen sayfalardan oluşan metinler gönderilmiştir. Her ne kadar kimi günümüze kadar ulaşamamış, kimi de tahrif edilmiş olsa da tüm bunların Allah'ın vahiyleri olduğu, hepsinde de benzer ilkeler olup birbirinin devamı niteliği taşıdığı kabul edilmektedir.

1.2.2. Vahyin Mahiyeti

Vahyin içyüzünün ne olduğu nasıllığı ile alakalı pek çok fikir yürütülmüştür. Genel yargı ise bunun biz insanlar tarafından en doğru şekilde bilinemeyeceğidir. Bununla alakalı bilgiler peygamberin sözleri etrafında şekillenmiştir. Kimi düşünürler de peygamber dışındaki insanlara da ilham yolu ile bilgiler geldiğini ifade etmişlerdir. Ancak bazıları bunun peygamberlik vahyi olduğunu iddia etmemiştir. Bazıları da ilhamı bir tür vahiy olarak görmüştür.

Peygamber dışında, vahye muhatap olmayan kişiler tarafından vahyin keyfiyeti tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak bunun anlaşılıp anlaşılamaması hususu irdelenebilir. Bu sebeple öncelikle vahyin anlaşılabilirlik ölçütü ve derecesi nedir sorusuna yanıt verilmelidir. Vahyin; bilgiyle, öğrenme ve bilme ile yakın bir ilişkisi vardır. Vahyin bu ilişkisi teolog, kelamcı ve filozoflar için önemlidir. Vahiy kelime olarak çeşitli yerlerde farklı anlamlara gelebilmektedir. Bunu Kur’ân-ı Kerîm’in farklı âyetlerinde görebilmekteyiz. Örneğin “Herhangi bir beşer ile Allah’ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip izni ile dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir. Muhakkak ki o çok yücedir, engin hikmet sahibidir.” âyeti Kur’ân-ı Kerîm’de bildirme aracı olan vahyin, aslında Allah’ın kelam sıfatının belirtisi olduğu anlaşılmaktadır. (Şuarâ, 42/51) Ancak vahiyle haber verilen daima peygamberler olmamaktadır. Hz. Mûsâ peygamberin annesine vahyedilmesi de bunun örneklerinden birisidir. Hz. Mûsâ’nın annesine: “Çocuğu emzir, başına gelecekten korktuğun zaman onu suya bırak; korkma, üzülme, Biz şüphesiz onu sana döndüreceğiz ve peygamber yapacağız” diye vahyetmiştik” (Kasas, 28/7) şeklinde vahyedilmiştir. Peygamber dışında vahiyle karşılaşan diğer bir örnek de, Hz. İsa’nın havarilerine yani arkadaşlarına yapılan vahiydir. Bu âyette şöyle “Havarilere ‘Bana ve peygamberime iman edin’ diye ilham ettiğinde onlar ‘iman ettik, şahit ol ki bizler yürekten teslimiyet içindeyiz’ demişlerdi.” (Mâide, 5/111) buyurulmuştur. Çağdaş din felsefesi metinlerinde, peygamber olmayıp ama kendilerini doğrudan doğruya alakadar eden konularda haber verilen kimselere mesajlara “özel mesaj” veya “ilham” anlamındaki vahye “küçük vahiy” adı verilmektedir. (Kılıç, 2011, s. 23-24)

Bazı âlimler vahyin sadece peygamberler için geçerli olduğunu, diğer insanlar için vahiyden kastın ilham olduğunu ifade ederler. Fakat bazı âlimler de velilere vahiy

geldiğini iddia etmiştir. Kelâm açısından ilham, bilgi kaynağı olarak görülmemektedir. Vahyin mahiyeti konusunda farklı görüşler vardır. Bunlardan biri, vahiy Allah'ın kelimadır ve melek aracılığı ile peygamberlere iletilmiştir. Birtakım filozofların vahyi peygamberlerde bulunan beşeri bilgi olması fikrinin aksine söz konusu ilahi mesajın manası Allah'ın zatındadır. Söz ve lafızlara mecazen kelâm denmiştir. Çünkü peygamberler de vahiy meleği ile irade dışı iletişim halinde olduklarını ve bu şekilde bazı zorunlu bilgiye sahip olunduklarını ifade etmişlerdir. Meleğin peygambere getirdiği vahiy, yazının yüzeye çizilmesine benzetilebilir. Bir diğer görüş peygamberin faal akılla iletişim kurması sonucunda akılla ulaşamayacağı bilgiler edinir. Bu durum bir aynadaki görüntünün diğer aynaya yansımaları gibi peygamberin ruhuna haberler yansımalarına benzetilmiştir. (Şevki, 2012, s. 440)

1.3. MUCİZE

Tarih boyunca, dinin buyrukları sorumlularına ulaşsın diye aracı olan peygamberlerin, peygamberliğinin kanıtlanmasında mucizeler büyük bir öneme sahiptir. Mucizenin özelliği insanı aciz bırakması hayrete düşürerek şaşırtıcı olmasıdır. Mucizeyi genel olarak peygamberlerin insanları ikna etmek için göstermiş oldukları olağanüstü durumlar olarak ifade etmek mümkündür.

Peygamberliğin ispatı da, aynı Allah'ın varlığı gibi sistemlerle ve doğal kurallarla alakalı bir konudur. Yaratmış olduğu âlemde meydana gelen olaylarda Allah'ın kendi varlığını göstermiş olduğu gibi, peygamberlerini de bir takım olağandışı delillerle ispat etmiş ve doğrulamıştır. Bu sebeple onlara bunu belirtecek olan maddi ve manevi bazı ipuçları meydana getirmiştir. (Altıntaş vd., 2016, s. 343)

Arapça a- c- z kökünden türeyen mucizenin sözlük anlamı bir başkasının güç yetiremediği, diğer insanların aynısını yapmaktan aciz olduğu, bir şeyin sonu anlamlarına gelen kuvvetin tersi bir anlam taşır (Bulut Z. , 2015, s. 5). Mucizenin pek çok tanımı yapılmıştır buna göre genel olarak mucize için insanlara meydan okunan bir durumda peygamberlerin doğruluğunu ispatlamak için Allah'ın izni ile göstermiş oldukları olağanüstü olaylar tanımı yapılabilir.

Peygamberlik iddiasından önce mucize gerçekleşmesi pek de aklî değildir. Mucizenin bu dünyada gerçekleşmesi yani peygamberin vefatından sonra

gerçekleşmemesi gerekir. O anda meydan okuma olması ve meydana gelen mucizenin akla mantığa da uygun olup tezatlıklar barındırmaması gerekir. (Bulut Z. , 2015, s. 12-13)

Bir diğer tanımıyla mucize; “peygamberlik iddia eden kimsenin, peygamberliğini duyurduğu esnada, sözlerinde yalan ve yanlış olmadığına delil olsun diye, insan kudretini aşan ve doğa kanunlarına ters olarak meydana gelen olaylardır.” (Demircan, 2015, s. 180) Kur’ an’ da mucize sözcüğü kullanılmamıştır. Bunun yerine âyet, beyyine, burhân ve sultân sözcükleri de mucizeyle aynı veya yakın anlama geldiği için yer yer kullanılmıştır. Kur’ ân-ı Kerîm’ de mucize sözcüğü yerine kullanılan “âyet” kelimesinin tabiatında olağanüstülük olmasına gerek yok. Bir başka deyişle, her âyet olağanüstü bir niteliğe sahip değildir. İlk kaynaklardaki kullanımlarda mucize sözcüğünün, âyet kelimesiyle beraber “âyetun mu‘cizetun, el-âyu’l-mu‘cize veya el-âyâtü’l-mu‘cize” şeklinde kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Buradan da anlaşılabileceği üzere, ilk dönemlerde mucize sözcüğü, âyet sözcüğünün sıfatı olarak kullanılmış; sonraki zamanlarda tek başına kullanılmıştır. Fakat âyet ve mucize kelimelerinin beraber kullanımı, sonra da devam etmiştir. Mucize yerine âyet kelimesinin kullanılmasındaki maksat; peygamberlik iddia eden kişinin bu iddiasını güçlendirmesi için kendisinden kanıt isteniyor olmasıdır. Kur’ân’da anlatılan örneklerle bakıldığında insanların olmayacak şeylerde talepte bulunmuşlardır; fakat temelde, peygamberlik iddia eden kişiden bunu delillendirmesi talep edilmiştir. Aslında bazı kötü niyetli istekler göz ardı edilecek olursa, meşru bir istek olarak görülebilir. Mücadele ortamında söylenen ifadelerin içeriği tartışılabilir; fakat âyet isteğinin daima reddetmenin bahanesi olarak görülmesi doğru değildir. (Demircan, 2015, s. 180-182)

Kelâm bilginlerine göre mucizeler Allah’ın fiilleridir. Bâkılânî’ye (ö.403/1013) göre mucize insanların gücü dâhilinde olmayan bir durumdur aksi takdirde insanların gücü dâhilinde olan şeyleri yapmaktan aciz kalmaları sebebiyle mucize değildir. Filozoflar ise meseleye farklı yaklaşmışlardır. Mucizeleri peygamberlerin kendi fiilleri olarak değerlendirmişlerdir. Çünkü Allah peygamberlere bazı özellikler vermiştir. Bunlar nebiden kendiliğinden meydana gelen fiillerdir. Yani mucizenin meydana gelmesi için insanların istekte bulunmalarına gerek yoktur. Bu sebeple mucize aslında nübüvvete delalet etmez. Peygamberlerde yer alan bu özellikler âlemde nebilerin de bir tasarruf gücü olduğunu ifade eder. (Yavuz S. S., 2012, s. 211)

Bununla birlikte herhangi bir insanda görülen olağanüstülükler için mucize denilemez. Bu konuda Mu'tezile, mucizenin sadece peygamberlerde meydana gelebileceğini bunun dışında veli, imam gibi din önderlerine ya da sihirbaz gibi illizyonistlere nispet edilen fiillerin, mucize ya da keramet olarak isimlendirilemeyeceğini ifade etmiştir. Sihirbazlar için de sihir, büyü gibi olağanüstü hallerin gerçekliğini savunmuştur. Onlara göre peygamberlerin mucize göstermeleri zorunlu olduğu için onlara mucize verildiği, onun dışında kimseye böyle bir özellik verilmeyeceğini savunurlar. Ehl-i sünnet ise mucize kelimesini peygamberler için kullanırken keramet ve sihir gibi durumların gerçekliğini onaylamaktadır. (Bulut Z. , 2015, s. 8)

Mucize konusuna bir diğer yaklaşımda mucizenin rasyonelliği üzerinedir. Buna göre mucizenin tanımı gereği iki tür mucize kavrayışı vardır. Biri mucizenin aynı zaman ve mekânda iki bağımsız hadisenin ortaya çıkması ve bunların bilimsel olarak açıklanabilir olmasıdır. Diğeri de mucizelerin doğa yasalarını delen olaylar olmasıdır. İki bağımsız durumun çakışması olarak bilinen mucizelere ikilem yaşanmadan inanılabilir. Hatta bu şekildeki mucize inancı akıllıca kabul edilebilir. Fakat bazı anlayışlara göre mucizelere bilimsel açıklama getirilmesi, dinî değerleri olumsuz yönde etkileyebilir. Böylelikle detayı öğrenildiği anda olayın olağanüstülüğü önemini yitirir. İhlal mucizeleri için, mucizeleri bir ihlal olarak iddia etmek imkânsızdır. Bu mucize tanımıyla alakalı mantıksal bir imkânsızlıktır. Eğer bir olayın bilinen doğa yasalarına ters gerçekleştiği tespit edilirse, bu defa da doğa yasalarının yanlış olduğu fikri belirir; bu durumda artık delinecek bir doğa kanunu yok demektir. Bu durumda mucizeye inanmanın rasyonel olması için, mucizeleri, doğa yasalarını ihlal eden hadiseler olarak tanımlamamalı aksine bilimin cevaplayamadığı olaylar diye ifade edilmelidir. Çünkü şimdi bilimsel olarak açıklanması mümkün olmayan bir olayın ileride cevaplanabilmesi teoride mümkündür. (Kartal, 2015, s. 80-81)

Mucizenin imkânı konusunda ateistler ve deistler hem ilmi hem de felsefi açıdan bir takım eleştiriler getirmişlerdir. Deistlere göre mucize, doğa kanunlarının değişmezliği kuralına aykırıdır. 19. ve 20. yy. da rasyonalist materyalizm Batı'da akademik çevreyi etkilemiştir. Her türlü tecrübe maddi gerçeklik olarak görülmüş, gerçekliğin duyular ile algılanamayan ve objektif bir şekilde kanıtlanamayan olmasını kabul etmemişlerdir. Bu

nedenle manevi gerçeklikler yanılsama görülmüş mucize olarak tanımlananlar hurafe diye adlandırmışlardır. (Gürkan, 2005, s. 355)

Hâlbuki Allah'ı ispat düşüncesinde Allah fail-i muhtar olduğu, âleme her an müdahalede bulunan ve kendi koyduğu yasaları dilerse değiştirebilecek güç ve kudrette olduğu ifade edilir. Aksi takdirde Tanrı'nın kuralların esiri haline dönüşeceği anlaşılr.

Mucizeler herhangi bir kişinin sahip olduğu bilgilerle ortaya konamaz. Mesela sihirbazlar yaptıkları filler ile eşyayı insanlara olduğundan farklı göstererek hayal kurmalarını sağlayan bazı bilgi, hile ve teknikler kullanırlar. (Bâkılânî, 1998, s. 98)

Mucizelerde Allah'ın doğaya koyduğu yasaların o anlık bozulması, delinmesi söz konusudur. Ve tebliğle karşılaşan insanlar peygamberlik iddia edenlerden bunun doğruluğu yönünde bir delil istemektedirler. Veya Hz. Mûsâ döneminde var olan sihre ve Hz. İsa'nın yaşadığı dönemlerde tıptaki gelişmelere galebe çalmak için Allah birtakım mucizeler göndermiştir. Aslında Kur'an'da mucize kelimesi yerine âyet kelimesi geçtiğine daha önce temas edilmişti. Buradaki âyet kelimesi ise delil ve kanıt manasına gelir. Kur'an'da bulunan "Onlar hala, 'Rabbinden ona mucizeler indirilmeli değil miydi?' diyorlar. De ki: 'Mucizeler yalnız Allah'ın katındadır; ben sadece bir uyarıcıyım.'" (Ankebût, 29/50) âyeti mucizelerin peygamber davranışı değil de Allah'ın dilemesi sonucu yaratmasını ifade etmektedir.

1.3.1. Mucize Çeşitleri

Mucizeler; aklî, haberi ve hissi mucizeler olmak üzere üç grupta ele alınabilir. Bunlar aynı zamanda peygamberliğin doğruluğunu ispat eden delillerdir.

a. Aklî Mucizeler

Bu tür mucizeler insanların idraklerine hitap ettiği için peygamberlerin doğruluğunu ispat eden en güçlü delillerden biridir. Aklî mucizelere "bilgi mucizesi" veya "manevi mucize" de denilmektedir. İnsanları rasyonel delillerle buluşturan gerçeklerden meydana gelir. Bir peygamberin sözlerinin doğru olduğunu gösteren her türlü durum aklî mucizedir. Bu tür mucizeler akla hitap ettiği için etkileri hissi mucizeler gibi belli bir mekân ve zamanla sınırlı değildir. Kalam eserlerinde hissi mucize dışındaki tüm mucizeler bu kategoride kabul edilmiştir. Mesela peygamberlerin güzel ahlâklı olmaları, Allah'ın emirlerini uygulayıp bu konuda örnek olmaları, erdemli

toplumların meydan gelmesinde önemli öğretilerinin olması vb. durumlar bu mucize çeşidi içerisinde yer alır. (Bulut H. İ., 2005, s. 351) Aklî mucizeler her çağ da insanların akıllarına hitap eder ve devamlılık gösterir.

b. Haberi Mucize

Bir peygamberin büyü, fal ve benzeri durumlara başvurmaksızın yalnızca Allah'tan aldıkları vahiy doğrultusunda geçmişten ve gelecekte bir takım haberler vermesine haberi mucize denir. Yani Allah tarafından haberi verilen gayb ile alakalı mucizelerdir. Mesela peygamberlerin isyan eden kavimlerine, yanlışlarından dönmeleri durumunda helak edileceklerine dair uyarıda bulunmaları bu tür mucizelerdendir. Haberi mucizelerin kaynağı vahiydir, geçmiş ve gelecekte bilgiler verir. Örneğin; Hz. Muhammed'in geçmiş peygamberlerin mucizelerinden ve haberlerinden bahsetmesi geçmişte meydana gelen fil olayından ve gelecekte olacağını ifade ettiği Kısra'nın saltanatının sona ereceği gibi bilgiler vermesi bu mucizeye örnek gösterilebilir.

c. Hissi Mucizeler

Duyular hitap eden mucizelerdir. Her zamanki devam eden doğa kanunlarına aykırı olarak gerçekleşmektedir. Bir diğer adı da “kevnî mucizeler” dir. Hissi mucizeler inananların imanını pekiştirir inanmayanların da inkârını güçlendirir. Bu mucizeler peygamberin yaşadığı zaman ve yer ile sınırlıdır. Örneğin Hz. İsmâ'nın çamurdan kuşu canlandırması, kör ve alacalıları iyileştirmesi, Hz. Mûsâ'nın asasının yılanı dönüşmesi gibi. (Bulut H. İ., 2005, s. 350)

Bu tür mucizelerin etkisi meydana geldiği zaman ve mekân ile sınırlıdır. Bunların bilgisi ancak haber yoluyla bilinebilir. Kur'ân'da bildirildiği üzere bu tür mucizeler tarihte birçok defa meydana gelmiştir. Hz. İsmâ'nın ölüleri diriltmesi, Nemrut'un emriyle ateşe atılan Hz. İbrahim'i ateşin yakmaması vb. olaylar hissi mucize örnekleridir. (Şık ve Arıcı, 2016, s. 98-100)

İKİNCİ BÖLÜM

DEİZM VE ELEŞTİRİSİ

Bu bölümde Deizm'in ortaya çıkışı, gelişimi ve din anlayışı gibi konular irdelenecek ardından da nübüvvet bağlamında değerlendirmesi yapılacaktır.

Sürekli bir şekilde değişen teknoloji ve kitle iletişim araçları sayesinde günümüzde her türlü bilgiye hızla ulaşmak mümkündür. Bu durum bilginin kontrolsüz şekilde yayılmasını ve bu nedenle de olumsuz birçok düşünce akımının da yayılmasına sebep olmaktadır. Böylece günlük hayatımız, başta inanç değerlerimiz olmak koşuluyla pek çok açıdan etkilenmektedir. Bu gibi bizleri inancımızdan ve yaratılış amacımızdan uzaklaştırıp özümüze yabancılaştıran bazı unsurlar, değerler dünyamıza zarar vermektedir. (Keleş, 2017, s. 5) O halde modern çağda insanları daha çok cezbeden hem dine ait olma fırsatı sunan hem de dini inanç ilkelerini dünya hayatına göre şekillendiren Deizm'i yakından inceleyelim.

2.1. DEİZM NEDİR?

Deizm kavramının pek çok farklı tanımı yapılmıştır. Ancak genel olarak Deizm'i doğal din ve akıl üzerinden anlamlandırmak mümkündür. Tanrı'yı devre dışı bırakıp insan merkezli bir yaşam benimseyen Deizm e göre her türlü bilgiye akıl ile ulaşılabilir bu nedenle peygamber gelmesine ihtiyaç yoktur.

Deizm, bir yaratıcı gücün olduğuna inanmakla beraber bu gücün âlemin ilk nedeni olduğunu da kabul etmiştir. Ancak savundukları doğal din anlayışı ile nübüvveti reddederek kuşku ile yaklaşan felsefe ekolü olduğu söylenebilir. “Deizm Latince’de ‘Tanrı’ anlamına gelen deus kelimesinden türetilmiş olup Grekçe’de yine ‘Tanrı’ anlamındaki theostan gelen teizm terimiyle aynı sözlük anlama sahiptir. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren Hıristiyan dünyasında başlayan felsefî ve teolojik tartışmalarla birlikte teizm terimi Ortodoks inançları savunan kesim için, Deizm ise geleneksel inançlardan sapan düşünürler için kullanılmaya başlanmıştır. Deizm kelimesinin ilk kullanıldığı yerlerden birine, Calvinci ve ilâhiyatçı olan Pierre Viret'nin *Instruction*

Chrestienne (Cenova 1564) adlı eserinde rastlanmaktadır. Viret bu eserinde, kendilerini ateistlerden ayırmak için deist ismini alan bir grup filozof ve yazardan bahsetmiş, kimliklerini vermediği bu kişileri, Allah’a ve O’nun âlemi yarattığına inanmakla birlikte Mesîh’i ve Hristiyanlık inançlarını inkâr eden ateistler olarak suçlamıştır. Pierre Bayle tarafından hazırlanan *Dictionnaire Historique et Critique* (1697; İng. trc. 1710) adlı eserin “Viret” maddesinde onun Deizm yorumu vurgulanmış ve terim bu şekilde yaygınlaşmaya başlamıştır. Kelimenin az bilinen daha önceki bir kullanımına da Burton’un *Anatomy of Melancholy* (1621) adlı eserinde rastlanmakta, bu eserde ateistlerle aynı kategoride değerlendirilen deistlerden söz edilmektedir.” (Erdem, 1994, s. 109- 110)

Deizm kavramı, teizmle hemen hemen aynı anlamı taşır. Teizm Yunanca *theos* (tanrı), Deizm ise Latince *deus* (tanrı) anlamına gelir. Fakat 17. ve 18. yüzyıllarda Deizm teizmden farklı olarak geleneksel yoldan saparak akla dayalı tanrıbilim anlayışını kabul etmiştir. Birçok araştırmacı, Deizm’in kendini ne olarak tanımladığının anlaşılamadığını ifade ederek Deizm’in doğru bir tanımının yapılmasının zor olduğu görüşündedir. Deizm’in kabullerinden biri de doğru dinin “doğal din” olduğunu savunan görüş olmasıdır. “Hristiyan deistler” olarak kendini tanımlayan bir grup deist aynı zamanda vahyi de kabul etmiştir. Ancak onlara göre bu vahyin içeriği ile doğal din aynı anlama gelmektedir. Bu düşüncenin aksine birçok deist ise vahyedilmiş dinlerin kurgu olduğu iddiasına inanmaktadırlar. Bir diğer deist anlayışa göre özellikle vahye gerek yoktur ve doğru din, insan doğasının ve aklının evrensel oluşuna dayalı mekân ve zamana göre değişmeyip her durumda aynı olan dindir. Bu anlayışa sahip olan deistler, İslâm ve Hristiyanlık gibi geleneksel dinlere, her şeye inanan kolay aldatılabilen kimselerin itibar ettiğini, buna sebep olan durumun da siyasal baskı ve din adamı sınıfının bazı çabaları olduğunu düşünürler. Başka bir tanıma göre Deizm, Hristiyanlık ile hesaplaştıktan sonra Hristiyanlıktan geriye kalan şeydir. Buna göre deist, Hz. İsa’nın insanların günahlarının kefareti olabileceği düşüncesini, teolojiyi, Kutsal Ruh’un işlerini ve Yahudi tanrısını inkâr etmekle beraber sadece doğanın tanrısına inanan kimsedir. (Dorman, 2009, s. 1-2)

Deizm, Allah’ın var olduğunu kabul etmekle beraber Allah’ın din göndermesini inkâr eden düşünce sistemi yani dinlerin inkârıdır denilebilir. İnanıkları Allah kavramında Allah’ın bazı sıfatlarına eksiklik yüklemişlerdir. Mesela her şeyden haberi

olmayan, hiçbir şeye vakıf olmayan, kontrol etmeyen, devamlı yaratma hali olmayan, duaları ve istekleri işitmeyen bir Allah modeli benimsemişlerdir.

Deizm, tarihin eski zamanlarında bazı kişiler aracılığıyla sistemleştirilmiş ancak felsefi bir akım olamadığından dolayı tam olarak düşünce sınırları çizilememiştir. Bu nedenle net olarak tanımlı yapılamamış bir fikir akımıdır. Modern zamanın dini olarak ifade edilmesi ve vahye dayalı bilgi yerine akla dayalı bilgiyi tercih etmesi, felsefi fikirleri dinselileştirmesi nedeniyle Deizm e “felsefi din” tanımlı yapmak yanlış olmayacaktır. Deizm le ilgili olumlu ve olumsuz denebilecek birçok tanımdan bazıları şöyledir;

- Yaratıcı bir güce inanmakla beraber, herhangi bir dinin öğretilerini benimsemeyen; Tanrı’nın evreni yaratıp sonra da onu, kendi kuralına göre devam ettirmek üzere kendi haline bıraktığı fikrini benimseyen ve 16. yüzyılda tanrıtanımazlığın zıttı olarak kendini gösteren, aydınlanma devrinde ise kilise ilkelerini tenkit ederek akıl dinini kabul eden öğretilerdir.
- 17. ve 18. yüzyılda Avrupa’ da ortaya çıkan, ‘evrene müdahale etmeyen’ tanrı fikrine dayanan, akla ve bilime fazlaca güvenen doğal din anlayışını benimseyen felsefi harekete Deizm denir.
- Deizm vahiy temelli bir dine bağlı olmadan Tanrı’nın var olduğunu kabul etmektir. Fakat O’nun irade ve ilim gibi sıfatlarının olmadığına, böyle bir varlığın inâyet ve hikmetinin olmadığına inanmak, ahireti reddetmek, Tanrı’nın var olması dışında herhangi bir dine ait olan tüm inanç esaslarını reddetmek anlamlarına gelir. (Kütük, 2019, s. 19-20)

Yukarıda yer alan tanımlar olumsuz ifade içerikli olduğu için deistlerce kabul görmeyen tanımları olumlu cümleler üzerinden aşağıdaki gibi yeniden ifade edilecek olursa:

- Tanrı, ilk sebep olarak evreni var etmiştir.
- Tanrı herhangi bir vahye dayalı dinden uzaktır.
- Tanrının, değişmez yasaları evreni idare etmektedir.
- Kuralları insan koyar, Tanrı değil.
- Tanrı hem yaratılışa hem de var ettiği evrene hiçbir zaman dâhil olmamıştır, tıpkı bir saatçi gibi saatini üretmiş, onu ayarladıktan (kurduktan) sonra saatiyle ilişkisinin kalmaması gibi evrene aşkındır. Yani evrene müdahale etmez.

- Akıl vahiyle uyumludur veya vahiy akla aykırı olmamalıdır.
- Her şeyin ölçüsü insandır.
- Bilimde insan merkezdedir, merkezde Tanrı bulunmaz.
- *Kutsal kitaplar akıl öncülüğünde analiz edilmeli, mucizelere ve gizemli ögelere yer vermemelidir.
- Vahiy temelli dinlerin aksine akla dayalı tabii dinler esastır.
- Ölümden sonra bir hayat yoktur.
- Tanrı'nın varlığı dışında inanç esasları yoktur.
- Doğa, kutsal ya da manevi boyutu olan bir nesne değildir. (Kütük, 2019, s. 20-21) (Aytepe, 2017, s. 203) (Erdem, 1994, s. 110)

Aslında Deizm'in tanımlamayla ilgili problemli olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen tanımlar ile ortak özellikler ve noktalar ifade edilmiştir.

Yukarıda verilen bu deist inançlar, Newton (ö.1727) tarafından ortaya atılan mekanik evren modelinden hareketle savunulduğu iddia edilmiştir. Buna göre evren, bir takım fiziki kurallara göre herhangi bir müdahale olmadan kendi kendine adeta bir saat gibi işlemektedir. Deistlere göre tanrının evrene müdahil olması evrenin mükemmel yaratılmadığını ifade edeceği için Newton'un 'mekanik evren anlayışı' daha çok kabul görmüştür. (Kütük, 2019, s. 21)

Anlaşılabileceği üzere deistler Tanrı dışında vahiy ve nübüvveti kabul etmediklerinden dolayı insan yaşamına yönelik ilkeleri ve evrenin işleyişini bir takım kurallara bağlamış ve insana sınırsız özgürlük alanı tanımıştır. Deist yazarlar da bunu temel alarak bir takım tanımlar ve kurallar geliştirmiştir. Deizm de Tanrı hariç hiçbir unsur yer almamaktadır. Esas ölçüt akıldır ve ilahi dinlerdeki gibi peygamber, vahiy veya kutsal kitap gibi benimsenen inançlar yer almamaktadır. Fakat Deizm'in Tanrı algısının çelişik olduğu fark edilmektedir. Çünkü bahsedilen Tanrı evreni yaratabiliyorken aynı Tanrı her şeyden habersiz pasif hale geliyor. Ve insanlara bazı kuralları ifade etmekten aciz olduğu anlaşıyor. Oysa bu düşünce başlı başına Tanrı kavramına yüklenen anlama aykırıdır.

2.2. DEİZM'İN TARİHSEL ARKA PLANI

Esasen Deizm'in ortaya çıkmasındaki en büyük sebep Hristiyanlığın yanlış inançları ve kilisenin tutumudur. Deizm'in Hristiyanlıkta inkâr ettiği pek çok şeyi İslâm dini de eleştirmiştir. Ancak Deizm bunu göz ardı etmiş dinleri toptan reddetme yoluna gitmiştir. Deizm'in ortaya çıktığı dönemin koşullarını bilmek yaşananları anlamaya çalışmak konuyu daha iyi anlamak adına yararlı olacaktır.

Tarihin her döneminde tanrıya inanmayan veya inansa bile 'bir din yoktur' diye ifade edenler olmuştur. Kavramın ortaya çıktığı ilk dönemlerde yani 17. ve 18. yüzyıllarda kendilerini deist diye nitelendirenler ahiretin varlığına inanmakla beraber Hristiyanlığın üçlemesine karşı çıkmışlardır. Ancak tarihi süreçte değişime uğrayan Deizm inanç unsurlarını da değiştirerek daha çok pasif bir yaratıcı fikrini benimsemiştir. Aslında Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan "Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim 'Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedir' dediler..."(En'âm, 6/91) âyeti de gösteriyor ki nübüvveti inkâr etmek çok eski dönemlerde de var olan ve konuşulan bir durumdur. Bu âyetin ifadesine göre söz konusu anlayış insanlığın tarihiyle ilişkili olarak daha eski zamanlarda da yer almıştır.

Düşünce tarihi incelendiğinde bir düşünce akımının tam olarak ne zaman ilk defa başladığını tespit edebilmek oldukça güçtür. Çünkü aynı fikrin birtakım izlerini geçmişte, tarihte bir yerde bulmak mümkün olabilir. Buna göre deist düşüncenin geçmişteki izlerini çeşitli şekillerde görebiliriz. Mesela eski Yunan'da Aristo'nun fikirleri Deizm'e uygun olarak kabul edilebilse de daha çok modern bilimle ilişkili olması sebebiyle deist düşünce tarihini daha yakın dönemlerden başlatmak mümkündür. (Kütük, 2019, s. 23)

İlk çağ aydınlanmasına baktığımızda din ile yoğrulmuş olan kültür yapısında dini değerler etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başlayınca, insanlar kendi akıllarıyla yeni bir kültürün temelini arayıp onu oluşturma ve yapılandırma isteğinde olmuşlardır. Bu nedenle geçmişten beri yapıla gelen geleneğe ve hiçbir anlamı olmayan inançlara karşı durarak onları yok etmek istemişlerdir. Bu süreçten sonra kişi kendi düşüncesini eleştirel akıllı ile oluşturmalıdır fikri kabul görmüştür. Bu dönemde vahye dayalı dinler, insanların hayatlarında karşılaştıkları problemlerde ihtiyaç gördükleri bilgiye, algı ve akıl ile ulaşılamayacağını ifade eder. Aydınlanmada problem görülen, din endeksli bir

yaşamda aklın yerini konumlandırmaktan ziyade, aklın hâkim olduğu dünyada dinin yerini belirlemek olmuştur. Tüm bu yaşananlar Deizm'in ortaya çıkmasında birer yapı taşı olmuştur. Bu sorulara aranan ve verilen cevaplar Aydınlanma Çağı'nın Deizm'e katkısı olarak görülebilir. (Başçı, 2018, s. 33-35)

Bu akılcı tavrın benzeri eski tarihlerde yaşamış Berâhime'yi¹ hatırlatmaktadır. Çünkü Berâhime'de de hem yaratani hem de hakiki dini bilmede akıl yeterli görülmüştür. Akıl yeterli olduğundan bir elçiye gereksiz görmüşlerdir. Aslında bu akılcı yaklaşımın tarihin hemen hemen her dönemde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat aklın bilemeyeceği, bilse de anlamlandıramadığı durumları göz ardı etmiş veya kendilerince doyurucu olmayan açıklamalar getirmişlerdir. Berâhime akılla bilinecek hususları peygamberin getirmesini gereksiz bulduğunu ifade etmişti. Ama akılla çelişen bir bilgiyi peygamberin tebliğ etmesi ne kadar akılcı olacaktı? Aslında aklın var olması Allah'ın verdiği nimetlerdendir. Ve Allah'ın bildirdikleri akıl ile çelişmemelidir eğer çelişirse o zaman gelen bilgi batıl olmuş olur.

İslâm dinine göre Yahudilik ve Hristiyanlık zamanla tahrif edilmiş olan ilahi dinlerdir. Bu tahrif edilmiş dinin kitaplarında yer alan çelişkiler üzerine ateizm ve Deizm gibi kırılmalar meydana gelmiştir. Sonuçta hem Yahudilik hem de Hristiyanlık bozulduğu için akılla ve bilimle çelişmiştir. Hristiyan teolojisinde var olan çelişkiler iki sonuç doğurmuştur. Bunlardan ilki bu çelişkilerin akla ve mantığa ters olmasından ötürü reddedilerek ateizm ve Deizm'e kaymalara sebep olması, diğeri ise tam tersine çelişkisinden dolayı kabul edilmesidir. Taraflar ise kendilerini haklı gösterecek argümanlar peşinde olmuşlardır. Bundan dolayı Batı düşüncesinde dinin, akıl-bilim ile asla anlaşılamayacağını iddia eden pek çok düşünür ortaya çıkmıştır. Bu şekilde Batı düşüncesinde iman; akıl, bilim ve mantık ile karşı karşıya kalmış, ateist ve deistler adeta "İnanmıyorum çünkü saçma" diyerek düşüncelerini savunmuşlardır. (Marulcu, 2018, s. 307-308)

Deizm'in, batı aydınlanma düşüncesi dönemlerinde Tevrat ve İncil temelli dinlere ve bir de kiliseye tepki göstermek amacıyla 17. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Vahiyleri ve nübüvveti kesinlikle inkâr eden bu düşünce ilk zamanlarda

---

¹ "Hindistan'da kutsal metin kabul edilen Vedalar'ın yorumu mahiyetindeki Brahmanalar'da yer alan ve kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan Brahmanlar'ca temsil edilen dinî yapı." (Tdv İslam Ansiklopedisi)

Edward Herbert (ö. 1648) tarafından epeyce savunulmuştur. Daha sonra onu Voltaire, Newton, Thomas Paine ve Jean Jacques Rousseau gibi düşünürler takip etmiştir. Din ve inançlar içinde Berâhime, Deizm ve Sümeniyye gibi oluşumlar nübüvvetin inkârı noktasında aynı kanaate varmışlardır. Vahyi reddederek doğal dini benimseyen Deizm, İtalya’da Rönesans’ın ortaya çıkması ile başlayan önce Avrupa sonra da İngiltere’ye ulaşan doğa felsefesi ve tabii din akımıyla devam eden felsefi düşüncedir. Sonraları modern bilim ve aydınlanma ile zirveye erişmiş ve burada da gelişme imkânı bulmuştur. (Selim, 2021, s. 11-12)

Evrene müdahil olmayan tanrı düşüncesine sahip olan Deizm’in kökeni Antik Yunan felsefesine kadar dayandırılabilir. Öyle ki Aristoteles’e göre tanrı, evreni yaratan değil, evrene yalnızca şekil veren bir varlıktır. Bu yaklaşıma göre tanrı, ‘ilk muharrik’ tir. Yani evrendeki hareketi başlatan ilk etken olarak kabul edilir. Rönesans döneminde ilgi toplamaya başlayan Aristo’nun bu yaklaşımı, aslında daha çok 17. ve 18. yüzyıl Batı fikir dünyasında popülaritesini arttırmıştır. O dönemde toplumu imar eden gruplar ve dönemin bilim adamları evrene ilişmeyen deist tanrı düşüncesini kendi ilkeleri için daha elverişli ve sürdürülebilir bir din anlayışı olarak görmüşlerdir. Çünkü amaç evrende yaşananların tanrısal bir kutsallık ile alakalı olmadığını, insanlar tarafından düzenlenebilen bir imkân alanı olarak göstermektir. Aynı şekilde insanın varoluş tarihinde ve evrenin geçmişinde yaşanan olaylarda yaratıcıyı sorumlu tutmamak gerektiğini ifade etmektir. Böylece kimse Kilise’nin arsına sığınıp yaptıklarını dokunulmaz olarak nitelendiremeyecekti. Çünkü Kilise tanrının bedeni değil, insanların oluşturduğu bir kurumdur. Bu sebeple Kilise’nin başkalarını yargılama hakkı da yoktur. Bkz. (Bayyigit vd., 2019, s. 53)

Esasında Deizm’in akla ve mantığa uygun olmayan her inanca karşı çıktığı bilinmektedir. Bu anlayışa da kilisede ve Hıristiyanlıkta gördükleri akla tezat hususlardan dolayı ulaşmışlardır.

“Aydınlanmacılara ve öncülüğünü yaptıkları deistlere göre, Allah’ın yarattığı evren akıl yasalarına göre işliyorsa, bu ahlâk alanında da böyle olmalıdır. İnsanların kurtuluşunu doğal ve rasyonel olan bu yasal dünya içinde aramak varken (örneğin, İbrahim peygamberin Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların kurtuluş örneğini bu doğallık içinde keşfetme örneği önümüzde iken) insanın kurtuluşunu Tanrı’nın ayrı bir

irade göstererek örneğin bir kiliseye aidiyete bağlaması düşünülemez.” (Düzgün, 2017, s. 8)

Rönesans’tan itibaren Batı teolojisinde akılcılığın ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Felsefenin adeta yeniden keşfinin yaşandığı o dönemde Batılı bazı düşünürler akıllı, evrenin ve kâinatın merkezi kılma çabasına giriştiler. Tabi bu süreçte güzel sanatlardan da esinlendiler. Güzel sanatlarda, sanatçı zihninde bulunan düşüncenin farklı bir maddeyle mücadeleye girmesi sonucunda eserin ortaya çıkarılması söz konusudur. Yine bu mantıkla akıl ile kâinata yön verme ve evrende yer alan sırrı keşfetme çabası başladı. Nasıl ki bir heykeltıraşın elindeki taş, verilmek istenen mesaja karşı çıkıp ona dirense de sonunda dayanamayıp yumuşayarak sanat eserine dönüşüyorsa; aynı bu örnekteki gibi kâinatta saklanan cevher de ancak akıl aracılığıyla bulunabilir. Aslında Batı düşüncesinde Rönesans yalnızca sanatsal bir hareket olmayıp teoloji, bilgi ve hukuk alanlarında da önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Rönesans ile insana dair ne varsa onu tanrıya indirgeyen Ortaçağ düşüncesinin gerçeği yansıtıp yansıtmadığı tartışılmış, sonuç olarak Tanrı’nın mutlak egemenliği sorgulanmıştır. 15. ve 16. yy. da Yunan ve Roma medeniyetlerinin keşifleri, matbaa ve Amerikan şafağı gibi tüm dünyada yaşanan hareketlilik beraberinde Batı teolojisine de zarar verdi. Ortaçağ ve din anlayışının kesin bir şekilde sonlanmasında etkili olacak yıkıcı darbeler getirdi. Fakat bunun öncesinde de zaten Ortaçağ düşüncesinin çöküşü başlamıştı. (Bayyigit vd., 2019, s. 54)

Bu dünya ve âlem Allah’ın sanatının göstergesidir. Sonsuz kudret sahibi Allah oluşturduğu âlemlerle bir takım yasalar da koymuştur. Bu düşünce Deizm ile hemfikir olunan bir ilkedir. Fakat kudret sahibi Allah’ın bu yarattıklarını sonradan gözetmemesi onun sıfatlarında eksiklik olduğunu belirtir. Ve akıl, hakikati anlamada çaba gösterirse kendini merkeze oturtmak yerine Allah’a ve onun yaptıklarına yapacaklarına dair çıkarımda bulunur.

"Deizm’i felsefe tarihi alanında yapılan çalışmalara göre Aristoteles’e kadar dayandırmak mümkündür. Bunun sebeplerinden en önemlisi Aristoteles’in Tanrı fikrinin ‘ilk muharrik’ anlayışına dayanmasıdır. Aristoteles’in Tanrı düşüncesi “âlemin yaratıcısının olmadığı, sadece âlemdeki ilk hareketi başlatan bir varlık olduğu” fikridir. Aristoteles’in Tanrı anlayışı ile Deizm’in Tanrı anlayışı birbirinden farklıdır. Çünkü Deizm de Tanrı, hem âlemin yaratıcısıdır hem de mükemmel varlıktır. Tanrı, âlemi

yaratmakla kalmayıp onun düzenli işleyişi için gerekli kanunları da yaratmıştır. En başta planlanan bu ayarlama neticesinde evren dışarıdan bir müdahaleye ihtiyaç duyulmayacak bir şekilde tasarlanmıştır. Âlemin bu şekilde işlemesi bu fikri benimseyen deistlere göre Tanrı'nın yüce ve değişmezliğinin en önemli ve en büyük kanıtıdır. Aynı şekilde bu O'nun sanatının göstergesidir. Herhangi bir değişikliğe gereksinim duyuluyor olması deistler tarafından Tanrı'nın bir zafiyet göstermesi olarak algılanacaktı. Yine bu durum Tanrı için başlangıçtaki yaratışının eksikliği anlamına gelecekti. İslâm'a göre her şeye gücü yeten mutlak, kâdir Tanrı anlayışı ile bu düşünceler uyuşmamaktadır. Deist düşünürlerin eserine bakıldığında hem Rönesans hem de antik düşünceye yönelik atıflar görmek mümkündür. Celsus ve Propyry gibi filozoflar deist düşüncenin önemli referanslarındandır. Bu filozofların amacı Hristiyanlığın hızlıca gelişip yayılmasını engelleyerek pagan dinini ve kültürünü yerleştirmektir. Deist düşünürler iddialarını güçlendirmek için Hristiyanlık öncesi filozoflara atıfta bulunmuşlardır. Ancak onların hareket noktasını yalnızca Antik dönem filozofları olarak ifade etmek yanlış olur. Çünkü onlar, bulundukları çağın düşüncesi sonucunda ortaya çıkmışlardır. Savundukları inançlar için söz konusu olan iddiaların Hristiyanlık öncesinde de bulunduğunu ispatlamaya gayret etmişlerdir. Çünkü deistlere göre savundukları inançlar yeni değildir. Hristiyanlığın meydana gelmesi sonucunda zamanla bozulan birçok doğal inanç vardır. (Dorman, 2009, s. 26-27)

Deistler dini değerleri anlaşılmasız ve esrareniz buldukları için çoğu düşünür tarafından farklı açılardan eleştirilmiştir. Şunu ifade etmek gerekir ki bir şeyin esrareniz bulunması o şeyin anlaşılmasız olduğunu değil, o zaman için anlaşılmasız olduğunu ifade eder. Hatta evren dahi pek çok açıdan esrareniz olup ihtimaller yumağı olma özelliği taşımaktadır. Sadece esrareniz diye evren akıl dışı sayılıp bir kenara atılsaydı bilimsel ilerleme söz konusu olmazdı. Sonuç olarak esrarenizlik ve muğlaklığın arkasına sığınarak dini değerleri ve dini reddetmek mantık dışıdır. Deizm, akli öne sürerek dinin ruhunu ve tüm gizemini yok etmek istese de hakikatte kesin bir delili bulunmamaktadır. Zira aklın kendinde olan gizemi ne oranda çözüldüğü tartışmalı iken dinin gizemini çözmede akli öne sürmek gerçeği yansıtmada yetersizdir. Dolayısıyla akıl, vicdani değerlere önem veren dini gerçekliklerden ayrı tutulmamalıdır. Akıl ile kalp hakikatte aynıdır. Öyle ki kalbin akli, zekâ sınırlarını aşan ve metafizik değerleri anlayabilen algılayabilen bir özelliğe sahiptir. (Bayyigit vd., 2019, s. 54-55)

Anlaşıldığı üzere esas mesele Allah'ın şekli veya varlığı üzerinden bir tartışma değil. Allah'ın emirlerini kabul edip uygulamaktır. Çünkü bu davranış iman gereğidir. İman sadece Allah'ı tanıyıp bilmek değildir. Eğer inanıyorsak inandığımız Tanrı fikrinin hayatımızda değişikliklere sebep olması gerekir. 'Allah'ı tanıdık bildik tamam' demek bir değer ifade etmez. Konu olan Allah'ın var veya yok olmasının tartışılması değil, zaten öyle olsa yok olan bir şeyi konuşmak anlamsız olurdu. Aynen bunun gibi hayatımızda etkin olmayan hiçbir şeye karışmayan Tanrı ise adeta atıl gibidir. Hiçbir değer ve anlamı yoktur.

2.3. DEİZM' İN FARKLI ANLAYIŞLARI

Deistler inançları ile ilgili ortak bir görüşe sahip olamamışlardır. Kimi zaman bir grubun olabilir dediğini öteki grup tümünden reddetmiştir. Bu durum ise farklı deist fikirleri ortaya çıkarmıştır. Ve hepsi de hem inançlarına hem de birbirlerine yönelik tutarsızlıklar barındırmaktadır. Deizm'in tek bir tipi yoktur. Dört grup deist olduğundan bahsedilmektedir.

1. Akıllı, ebedi, özgür ve ezeli bir varlık olarak dünyayı yaratan, idaresini yürüten ve saat gibi işleten tanrı anlayışıdır. Ama dünya ile ilişkisi olmayan, dünyada olup bitenle ilgilenmeyen bir Tanrı'ya inananların oluşturduğu gruptur. Bilimsel veriler göstermiştir ki maddenin doğası gereği bünyesinde yer alan yasaların kendi kendine oluşması imkânsızdır. Bu durum onun bir Tanrı'ya ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan evrene müdahale etmeyen, dünyada olan biteni bilmeyen ve müdahil olma gücü bulunmayan tanrı tasavvurunda böyle bir varlığa tanrı demek pek de uygun olmaz. Zira bu yorumlardan hareketle O'nun eksiklikleri olduğu anlamı çıkar. Bu varlığa Tanrı demek de uygun değildir.
2. Diğer grup deistler ise Tanrı'nın yaratmış olduğu evren ile ilgilendiğini ancak ahlâkî kuralların bu ilgi dâhilinde olmadığına inanmaktadır. Bu anlayışa göre, dua edenin ve duası kabul olmayanın bilmesi gereken şu ki Tanrı iradesi, böyle dışsal bir isteğe uygun olarak yön değiştiren bir irade değildir. Tanrı'nın iradesi doğrudan evrenin düzeni ile ilgilidir, ayrı ayrı

kişilerin istek ve arzularının parçası olmaz. Bizim için ahlâkî olan bir fiil Tanrı'ya göre yansızdır. Bu ifadeler Tanrı'nın hem ahlâkî sıfatlarının reddetmeyi hem de hikmet ve ya kudretinin inkârını gerektirir. Nitekim insanın yaptıkları ile ilgilenmeyen Tanrı insan açısından yokluğa indirgenmiş olacaktır. Çünkü bu durumda insanın fiillerinin hikmet ve iyilikle olan ilişkisinden hareketle bir yaşam biçimi ortaya koyamama durumu oluşacaktır.

3. Bu gruptaki deistler, Tanrı'da ahlâkî sıfatlar olduğunu kabul ederek ruhun ölümsüz olduğunu, Tanrı ile insanlar arasında ahlâkî eylemlerin bir işlevi olmadığını iddia ederler. Bu bakış açısı ahiret hayatının imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Yani dolaylı yoldan da Allah'ın sıfatlarını yok etmektedir.
4. Kimi deistler ise bütün dini ve ahlâkî öğretileri kabul ederek, bu öğretileri genel olarak vahyin verebileceği inancını taşırlar. Bu nedenle özellikle ve yalnızca Hristiyan vahiylerinin gerçek olmadığını iddia ederler.

Anlaşılabileceği üzere deistlerden bir bölümü, bir dinin var olabileceğini tümüyle reddederken, bir bölümü, akıl onayından geçirerek dinin kabul edilebilir olduğunu söyler. Bu durum, aklın yargıç görevi gördüğü inanç modelini sunmaktadır. Bu iddiaya yapılabilecek en doğru itiraz 'hangi akıl' ya da 'kimin akli' gibisinden sorular olacaktır. (Sönmez, 2017, s. 3-4)

Bir de kendilerini 'Hristiyan Deist' olarak adlandıran grup vardır. Bu isimlerin başında Thomas Chubb, William Wollaton, Thomas Morgan ve Thomas Woolston gelir. Bu grup, Hristiyanlık ile aklın çelişmediğini, Hristiyanlığın belirttiği gerçeklere aklın da ulaşabileceği için doğal bir din oluşturulabileceğini ifade eder. Böylelikle Hristiyan dünyasındaki Deizm, Hristiyanlıkta batıl olup akla aykırı unsurlardan dinin temizlenmesine yönelik eleştiri hareketi olmuştur. Tahrif edilmiş kutsal kitaplar yerine inancın temelini akıl olması gerektiği benimsenmiştir. Kutsal kitapları yorumlama gücü olan din adamları topluluğu inkâr edilmiştir. Bunlara göre akıl herkeste vardır ve evrensel bir ölçüdür. Dolayısı ile bu ölçüyle gerçek Hristiyanlığa erişilebileceği iddia edilmiştir. (Harman, 2017, s. 22-23)

Deizm Tanrı kavramı üzerine bir çerçeve çizerek Tanrı'nın bu çerçevede yerini belirlemiştir. Deizm deki Tanrı; tanrılık niteliği sadece yaratmak olan, evreni yarattıktan ve insana 'akıl' verdikten sonra dünyanın gidişatına müdahale etmeyen özelliklere sahiptir. İnsana verilen akıl sebebiyle, insanın Tanrı'ya yükleyeceği hiçbir konu ve Tanrı'ya dayanarak yardım isteyebileceği çözümsüz bir problemi kalmamıştır. Nitekim bilimin kesinliği her şeyi halledebilecektir. Deizm'in din tanımında Tanrı insanlara hayat modeli sunmaz. Çünkü bir dinin gönderilmesi demek insan yaşamına müdahale edilmesi demektir. (Şentürk, 2018, s. 13- 14)

Deizm Allah'ı inkâr etmez, ancak Allah'ın insanları kurtuluşa erdirmek için göndermiş olduğu dini reddeder. Deizm e göre Allah evreni ve canlıları yaratmış sonrasında insanlara ve evrenin sürekliliği ile alakalı hiçbir şeye müdahale etmemiştir. Diğer bir deyişle her şey kendi halinde serbest bırakılmıştır. Ancak Kur'an'da Rahmân Sûresi 29. Âyette konuyla ilgili şöyle buyrulur: “Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O'ndan isterler. O, her an yeni bir ilahi tasarruftadır.” âyetten de anlaşılacağı gibi Allah her zaman bir eylem içerisinde. Buna göre Allah bütün her şeyi daima yönetme ve denetleme halindedir. Kur'an âyetleri incelendiğinde Allah'ın deist ve ateist türünden bir ayrım yapmadığı görülmektedir. Örneğin; “Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.”(Nisâ, 4/136) âyetinden anlaşıldığı üzere Kur'an'a göre mü'min olmak için dine inanmayıp Allah' a inanmak yeterli değildir. Yani Kur'an'a göre deist ateistten farklı değil bilakis aynıdır. (Kocabıyık, 2019, s. 12-13)

Deistlerin sahip olduğu farklı anlayışlar fikirlerini temellendirme amaçlıdır. Tek bir doğru anlayışı yoktur. Her ne olursa olsun İslâm'a göre iman esasları ayrılmaz bir bütündür. Birini kabul edip diğerini reddetmek olmaz. İslâm'da da farklı anlayışlar vardı. Ancak kırmızıçizgiler bellidir. Bunun bir adım ötesi kişiyi inkâra sürükler.

Deizm'e göre dinlerde yer alan emir ve yasaklar insanın gelişimini ve mutluluğunu engellemektedir.

İnsan niçin her istediğini yapamıyor? Allah insana akıl vermiş ki her türlü bilgiyi öğrenebilsin o halde dinler neden yasaklar koyarak kişileri sürekli bunalıyor? Sorularına cevaplar aranmıştır. Deistler dinlerin hayatı adeta cehennem olarak nitelendirerek dünyayı değersizleştirdiğini ifade eder. Deizm mantığında Freud'un

“Tanrı fikri baba otoritesinin abartılmış şekli” düşüncesi esastır. Genel olarak Deizm’in soruları şöyle sıralanabilir:

- “Bizleri yaratmış olan Tanrıdan niçin korkmalıyız?
- Dinler neden tanrıdan korkulmasını vurgular?
- Neden bir varlık kendisinden korkmamızı ister ki?
- Niçin Tanrı affedici olmamakta?
- İnsana öfkelenip niçin şiddete başvuruyor?
- Hem yaratıyor hem de korkutuyor. Bunlar bir çelişki değil mi?”

Ayrıca korku ile insanı eğitmek demek onun sahip olduğu becerilerini köreltmek demektir. Kişiler tanrıların dediklerini yapmak için çaba göstermekten kendilerini geliştirmeye zamanları kalmıyor. Bu sorular aslında kulağa mantıklı geliyor olabilir. Ancak burada ifade edilen Tanrı İslâm’ın tanıttığı Allah fikrine zıt bir varlıktır. İslâm’a göre insan yeryüzüne yaratıcının halifesi olmak, yönetici olmak için gönderilmiştir. Yukarıda iddia edildiği gibi Allah insanı korkutmak, acı çekmesini sağlamak, insanı problemli varlık olarak görmek ya da insanda var olan yetenekleri köreltip gelişimini engellemek için dünyaya göndermemiştir. İslâm’a göre Allah’ın müdahalesi olmadan insan hiçbir şey yapamayan ya da yapmasına izin verilmeyen bir varlık olarak ifade edilmemiştir. Nitekim Kur’ân-î Kerîm’de Allah böyle bir yasaklama koymamıştır. Deizm ise tanrıları insana rakipmiş gibi konumlandırır. Bu nedenle tanrılar insanlara devamlı emirler vererek onları pasifleştirmek istemektedir. Adeta bir çocuğun oyuncakları ile oynaması gibi tanrılar da insanlarla oynamaktadır. İslâm dininde ise tam tersi durum söz konusudur. İnsan Allah’a rakip değildir. Çünkü insan Allah’a kul olmakla şeref kazanacağını düşünür. İslâm getirmiş olduğu ilke ve kurallarla insanların sorunlarını giderebilmelerine de imkân vermiştir. Bkz. (Şentürk, 2018, s. 16-18)

Allah evreni en küçük parçasına kadar yaratmış ve onların fitratlarına belirli yasalar yükleyerek yollarını belirlemiştir. Kur’an’ın “Yüce Rabbi’nin adını takdis ve tenzih ederek an. Yaratıp uygun şekil veren; ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren; yeşil bitkileri çıkartan, sonra onları kapkara bitki kalıntısı haline getiren (rabbinin adını)”(A’lâ, 87/1-5) âyeti de bu durumu izah etmektedir. Aslında Allah yaratılışın hiçbir aşamasında insanı yalnız bırakmamıştır ki sonrasında da başıboş bıraksın. Anne karnındaki bebeğe bile müdahale ederek onun yaşamını koyduğu kanunlara göre devam

ettirmiştir. Yani İslâm'a göre Allah insanların hayatlarına müdahalede bulunan bir varlıktır.

“... Bir spermden yarattı da ona şekil verdi. Sonra ona yolu kolaylaştırdı. Nihâyet onun canını aldı ve kabre koydu. Sonra dilediği bir vakitte onu yeniden diriltecek.”(Abese, 80/19-22) âyetinden anlaşıldığı gibi Allah yaratıp yaşatandır. Hal böyle iken O'nun kendi köşesine çekilmiş etkisiz görülmesi doğru değildir. İnsanın veya varlıkların fitratına bile müdahalede bulunandır. Henüz bir canlılık belirtisi olmayan tohumdan yaratmıştır. Ve kâinata yerleştirdiği kanunlar düzenli işlemektedir. Dolayısı mantıken böyle bir yaratıcının yarattıklarını kendi haline bırakmaz.

Ayrıca Deizm, mutlak ve mukayyed Deizm olmak üzere de ikiye ayrılmıştır. Mutlak Deizm Berâhime'ye benzerlik gösterir. Buna göre akıl idrak için yeterli bir ölçüdür. Allah'ın yaratıcı olmakla beraber âlim, kadir ve hâkim olduğuna iman edip, insanların Allah'a şükretmesi gerektiği benimsenmiştir. Allah'ı bilerek şükredenler de sevap kazanacaktır. Reddedenler ise cezalandırılacaktır. Allah'ın bir uyarı göndermediği bu nedenle de peygamberin gereksiz olduğu inanca mutlak Deizm denir. Aynı zamanda ödül ve cezaya göre ruhların tenasühü inancı da vardır. Mukayyed Deizm ise dindar insanlar arasında ortaya çıkmıştır. Buna göre akıl onay verdiği ölçüde Allah'a ve elçiye iman söz konusudur. Akla göre geleneksel denebilecek dini değerleri değiştirip dönüştürmüşlerdir. İki bölümde incelenecek olursa birincisi peygamber örneğinin ve kutsal metinlerin tahrif olduğu dini gruplar içinde ortaya çıkmış dindar Deizm'dir. İkincisi de tahrifin olmadığı İslâm içinde ortaya çıkan dindar Deizm'dir. Her ikisi de doğa yasalarına ve akla çok fazla değer verip anlam yüklemektedir. (Harman, 2017, s. 22-23)

Sonuç olarak deistler, evrenin işleyişinden hareket ve evrendeki değişmez kanunlar üzerinden Tanrı'nın varlığına akılla ulaşılabileceğini söylemişlerdir.

2.4. DEİZM'İN ORTAYA ÇIKIŞI

Yukarıda ifade edildiği üzere modern anlamıyla Deizm Batı dünyasında kilisenin tutum ve inançlarına tepki üzere ortaya çıkmıştır. Kendi Tanrı, inanç, ahlâk vb. esaslarını şekillendirmiştir. Tüm bunları yaparken de akli ön planda tutmuştur. Akıl, tek ve hakiki ölçüt olarak görülmüştür.

Batı’da aydınlanma düşüncesinde Deizm kavramı, Eski Ahit ve Yeni Ahit temelli teolojilere ve kilisenin benimsediği dogmatik inanç sistemine karşı zıt bir tepki olarak kullanılmıştır. Bu düşünce kutsal kabul edilen bir metni ya da kutsal kabul edilenle iletişim halinde olduğuna inanılan peygamberi kesin olarak reddeder. Bu düşünceyi, İngiliz düşünür Edward Herbert ilk defa savunmuş; daha sonra Newton, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau ve Thomas Paine gibi düşünürler tarafından temsil edilir hale gelmiştir. 17. yüzyıl ile beraber İngiltere başta olmak üzere Avrupa’da, deistik bir inanç fikri yayılmaya başladı. Yine başta İngiliz düşünürlerde ve tüm Avrupa’da, Tanrı ve ahiret inancı ile beraber kutsal metinlerin gerçekliği noktasında ciddi kuşku oluşmaya başlamıştır. Din adamları da eleştirilerin bir numaralı hedefi haline gelmiştir. Bu düşüncelerin tersine akıl ile evrensel gerçekleri anlamının yeterli olacağı ve tanrı ile insan arasında bir aracı olmadığı fikri ağırlık kazanmıştır. Bundan sonra *Christianity Not Mysterious* ve “deistlerin mukaddes kitabı” olarak adlandırılan *Christianity as old as the Creation* gibi kitaplarla deistik fikirler iyice aşılana çalışılmıştır. Bu kitaplarda en çok vurgulanan konular mucizelerin reddi ile beraber akla verilen önem ve İncil’in doğruluğuyla alakalı kuşkulardır. Nitekim din adamlarının toplum değerleri ve inanç değerlerinde otorite olmaları reddedilmiş, ancak akıl ile tanrıya ve kurtuluşa ulaşılabilceği ileri sürülmüştür. (Kütük, 2019, s. 23-24)

Aydınlanmanın getirdiği sorgulama ve keşifler Hristiyanlık ve kilisenin yani din adamlarının sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Hristiyan mantığı içinde böyle bir düşüncenin ortaya çıkması gerekirdi. Ancak söz konusu dogmaya yönelik eleştiriler aslında İslâm’ında insanları akletmeye sevk ettiği durumlardır. Deizm yeni bir yol olmak yerine İslâm’ı hakkıyla tanımaya girişseydi Deizm’in ortaya çıkışındaki bu argümanlara gerek olmazdı.

Kur’ân’da bulunan “Göklerde ve yerde bulunanların hepsi O’ndan yardım ister (O’na muhtaçtır), O her an yaratma halindedir.”(Rahmân, 55/29) âyeti Tanrı’nın âleme müdahale etmesinin O’nun âciz olduğu anlamı taşıyacağı deist düşüncenin aksine Allah’ın âleme her daim içkin olduğunu ifade etmektedir. Akıllı yegâne güç gören ve sınırsız yetki ile nitelendiren Deizm, akılla tanımladıkları yaratıcı, evreni mükemmel olarak yaratan iken aynı zamanda da Tanrı’nın evrene müdahale etmeyeceğini kabul etmektedir. İslâm Allah’ın her şeyi bilip irade ettiğini ve evrene her daim müdahil olduğunu ifade eder. (Gündoğar, 2017, s. 31)

Deizm'in Tanrı anlayışı çelişkilidir. Tanrı hem yüce ve mükemmel hem de âleme dâhil olursa aciz duruma düşecek bir varlık olarak gösterilmektedir. Hâlbuki mükemmel olan Tanrı'nın her şeye gücü yettiğinden her an müdahale halinde olan bir yaratıcı olması gerekir. Dolayısıyla öne sürdükleri bu anlayış aklen kabul edilebilir değildir.

Aydınlanmanın yaşandığı dönemlerde bilimsel alandaki gelişme ve felsefî akımlar etkisiyle Deizm daha dikkat çeker hale gelmiştir. Aydınlanma döneminde ortaya çıkan fikri akımlar, inançları da etkilemiştir. Deizm'in özellikle Hıristiyan kültüründe ve Hıristiyanlığa tepki olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Nitekim aydınlanma sayesinde Deizm de güçlenme fırsatı bulmuştur. Dönemin fikirleri inanç olarak öncelikleri değiştirmekteydi. Buna göre her türlü otorite reddedilmeli ve her şeye akıl ile karar verilmelidir. Hakikate ulaşmak için insanların geleneğe, kuruma veya Tanrı'dan gelecek bilgiye ihtiyaçları yoktur. Yani dini değerlerle bezenmiş dünya görüşü yerine insanın kendi aklı ile belirleyeceği yeni bir dünya fikri ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde Hıristiyan metinleri tümüyle inkâr edilmeden geleneksel yorumların dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Hıristiyanlık epeyce sarsılmıştır. Deizm, akla çok fazla güvenin olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. O yıllarda Deizm, Harrison'a göre, İngiltere dininde aşırı rasyonelleşme eğilimi olarak tanımlanmıştır. Deizm'de, vahyin gereksiz olduğu iddiası ön plana çıksa da onu sadece bu ilkeye indirgemek doğru olmaz. Başlangıç tarihi 17. yüzyıllar olan Deizm'e, birbirinden farklı iddialar içermesi nedeniyle genel geçer bir değerlendirme yapılamaz. Bu sebeple belli dönem ya da ekol olacak şekilde sınırlandırılarak doğru tespit ve değerlendirmelerde bulunulabilir. Özellikle Deizm'in meydana gelişinde önemli bir paya sahip olan İngiliz deistlerin fikirleri ve iddiaları konuya açıklık getirmede önemli bir yer tutmaktadır. (Altunışık, 2019, s. 617-619)

Batı düşünce tarihinde en çok çatışma din-bilim alanlarında olmuştur. Buna göre antik çağda aklın, Ortaçağda kilise ile temsil edilen dinin ve son olarak modern çağda yeniden aklın baskın geldiği söylenebilir. 17. ve 18. yy. da din-vahiy, akıl-nakil vb. gibi zıtlıklar içermeyen ve bu tür sorunlardan arındırılmış bir görünümü olan Deizm o dönemlerde, deyim yerindeyse en parlak dönemini yaşamıştır. Kilise dini düşünciyi temsil etmekle beraber hayatın tüm alanlarını ve bilimsel verileri içerik, hedef ve yöntem açısından etkilemiştir. O dönemde yaşanan gelişmeler ile adeta bir dönüşüm başlamıştır. Özellikle bu dönüşüm din-bilim alanında bir takım öneriler getirmiştir.

Hatta dinin var olup olmadığı sorgulanmış, bu konuda çözüm ve teklifler tartışılmıştır. Ve bu felsefî eğilim, çözüm ve önerilerini Deizm adı altında toplama fırsatı yakalamışlardır. Böylelikle Tanrı'nın var olduğunu ve âlemi ilk sebep, kabul etmekle beraber akli ele alan bir doğal din anlayışı ortaya çıkmıştır. Peygamberliği şüpheli bulan ya da inkâr eden bu felsefî düşünceye ise Deizm adı verilmiştir. Deizm vahyi dolaylı olarak Tanrı'yı ve dini inkâr edip sadece aklın önderliğinde kavranabilecek bir Tanrı'nın olabileceğini kabul etmiştir. Buna göre Tanrı, hem tabiatın yaratıcısıdır hem de önceden düzeni kurmakla beraber insanların hayat akışlarına müdahale etmemektedir. Çünkü Tanrı hatasız olmasından dolayı mükemmel olanı ilk başta yaratmış, insana akıl vererek sorumluluğunu yerine getirmiş olarak kabul edilir. Teizmden farkı Tanrı'nın tümüyle doğanın dışında olduğunu iddia etmesidir. Bu düşüncenin temeli müdahalede bulunmayan Tanrı anlayışının yanı sıra akla-bilime aşırı güven duyulmasıdır. Tabii ki Rönesans ve Reform sürecinde ortaya çıkan bilimsel ilerlemeler bu güvenin meydana gelmesinde önemli bir paya sahiptir. Deizm kavramı, 16. yüzyıldan başlayarak Hristiyan dünyasına girmiş olup, felsefî ve teolojik tartışmalar ile geleneksel din inancından kaçan düşünürler için kullanılmaya başlanmıştır. (Aytepe, 2017, s. 113-115)

Bilimsel alanda yapılan çalışmalar sonucu akla pek mantıklı ve ikna edici geldiğinden din, hayatın dışına atılmıştır. Dinin var olup olmadığı sorgulanmıştır. İslâm açısından din demek hayata yön veren nizam demektir. Dinin içi boşaltıldığında o zaman yaşama dair ilkeler için onların yerine geçecek başka kurallar gerekir. Bu kuralları yapacak olan da Tanrı yerine insan ve akıl olacaktır. Bizi yaratan bizi bizden daha iyi bilen koyduğu kurallar dışında hangi gücün ilkeleri yerli yerinde olacaktır. Yani Hristiyanlığa getirilen eleştiriler İslâm dini için söz konusu olamaz.

Deizm kavramı, 17. yy. sonlarında özellikle İngiltere'de ortaya çıkmış belli bir takım inançları akli eleştirilere tabi tutma düşüncesidir. Bu akımı ve deist inanç sistemini sadece İngiltere ve 17. yy. a dayandırmak doğru değildir. Deizm'i diğerlerinden ayıran en önemli özellik Tanrı'nın ilk devindirici olarak görülmesidir. Tanrı evrene değişmez yasalar koymakla beraber evreni bu yasalara terk etmiş ve evren yaratıldıktan sonra bir daha müdahalede bulunmamıştır. Tanrı'nın ilk devindirici olması fikri, felsefe tarihinde ilk defa Aristo tarafından öne sürülmüştür. Aristo'nun Tanrı anlayışı deistik Tanrı tasavvuru ile örtüşmemektedir. Tanrı'nın evrenden ayrı olup ilk

hareket ettirici ve bir daha müdahale etmemesi konuları Deizm ile Aristo arasında ortak düşüncelerdir. Sonuç olarak İngiltere’de sistemleştiği ifade edilen Deizm’i düşünsel köken açısından Aristo felsefesine dayandırmak mümkündür. (Ceylan, 2005, s. 182)

Deizm’in ortaya çıkış sebebi, Hristiyanlıkta yer alan bazı temel inançlardan kaynaklanmaktadır. Örneğin ‘Original sin’ yani insanın doğuştan günahkâr olması ve Hz. İsa’nın insanları günahlarından temizleyip kurtarmak için yeryüzüne gelmesi ve onun ilâhî bir yönünün bulunması iddiaları deist düşüncelere eğilimi arttırmıştır. Burada bahsedilen bu iki temel inanç İslâm dininin de Hristiyanlığa karşı dile getirdiği en önemli eleştiri konularından biridir. Deist yazarlar Tanrı’nın bir olduğunu ısrarla vurgulayarak Hristiyanlığın temeli olan teslis inancını reddettiklerini ifade etmişlerdir. Onlara göre böyle bir Tanrı anlayışı âlemin yaratıcısı olan Tanrı fikri ile uyuşmamaktadır. Bu sebeple Hristiyan düşüncesine deistler tarafından yöneltilen söz konusu eleştiriler, İslâm dininin de Hristiyanlığa yönelik ifade ettiği yerinde ve doğru eleştirilerdir. Bakara sûresi 141. âyet ve Sebe sûresi 25. âyete göre İslâm, insanların baba veya atalarının yapmış oldukları günahlardan sorumlu olmadığını ifade eder. Yine Nisâ Sûresi 71. âyette Allah’ın bir çocuğa sahip olmadığı, Allah’ın eşsiz ve benzersiz olduğu, Hz. İsa’nın ise O’nun kulu ve peygamberi olduğu belirtilir. (Dorman, 2009, s. 362-365)

Deizm’in baş tacı ettiği akıl şüphesiz çok önemli bir kavramdır. Ancak akıl yanılmaz değildir. Deistler akıl varken peygambere ne gerek var diye ifade ederek akla çok fazla değer vermiş olmaktadır. Ancak akıl da nakil ile doğruyu daha iyi bilir. Nitekim duyular da bunun gibidir. Gözümüz mükemmel yaratılışa sahip bir organdır. Ama cismin büyüklük- küçüklük, saydamlık, yakınlık-uzaklık gibi durumlarına göre görülmesi kolaylaşır veya zorlaşır. Akıl da nakle başvurmasa kısıtlı olduğu yerleri en doğru şekilde tanımlayamaz. Buna en iyi örnek de gaybe ait hususları aklın tam olarak kavrayamaması verilebilir.

Mâtürîdî deist akımların evrene müdahil olmayan Tanrı fikrine ve akla duyulan sınırsız güvene itiraz etmiştir. Ona göre insanlarda bulunan haz ve zevk gibi nefsanî arzular kişinin aklını kullanarak iyi davranmasını engeller. Nitekim akıl tefekkür etmek ve ibret almak için var edilmiştir. Mâtürîdî akli ilmin temeli olarak kabul etmiş ve bilgi kaynaklarından duyuları ve vahyi denetleyici aracı olarak kabul etmiştir. İnsana verilen en yüce ve değerli şey akıldır. Bu sayede insanoğlu hikmetleri ve hisleri tanır. Ancak

aklın her şeyden üstün ve tek ölçüt olarak kabul edilmesi insanları yanlış ve gerçekleri inkâr etmeye götürür. Yaratıcıyı tanımayan akıl nankördür ve kalbe işkence verir. Aklın yaratılışa uygun ve vahiy öncülüğünde kullanılması durumunda insanları mutluluğa ve gerçekleri keşfe götürür. (Selim, 2021, s. 34)

Farklı bir görüşe göre, Deizm teriminin ilk kullanımı 16. yy. da Fransa'da kullanılmışsa da, Deizm öğretisinin kıta üzerinde ki ortaya çıkışı daha çok İngilizce eserlerin çevrilmesi ve uyarlanmasıyla dikkat toplamıştır. Daha sonra İngiltere'de önemli bir tartışma konusu olmayı atlattıktan sonra bu defa da 18. yy. da Almanya'da gündem olmaya devam etti. 19. ve 20. yüzyılın başlarında, ilahiyatçılara göre teizm evrene içkin, insanların hayatlarında aktif yani evrene devamlı müdahil olan bir Tanrı inancı olarak tanımlamıştır. Böylece Deizm, insanların Tanrı'nın rolünü keşfedebildikleri yalnızca yaratma fiili olan ve akla uygun bir inançtır. Tanrı ve insan ilişkisi ilk dönemlerde çok fazla deist tarafından kabul edilmemiştir. Tarihsel açıdan Avrupa'da Deizm ve Teizm arasında kelime olarak ayırım olmamıştır. Mesela Diderot ve Cooper gibi yazarlar Deizm'i teizm şeklinde çevirmişlerdir. (Manuel, 2020)

Son zamanlarda Deizm denilince akla gelen en yaygın şey, felsefî olarak evreni yaratmış ancak hem evrene hem de yarattıklarına müdahale etmeyen Tanrı inancıdır. Popüler yaklaşıma göre ise bir dinî inancı reddetmektir. Aslında Deizm'in kökeni irdelendiğinde Hristiyanlık içinde olan bir tartışma ve ayrılma olduğu anlaşılmaktadır. Batı düşüncesinde hâkim olan Deizm, Hristiyanlıktaki temel inanç sapmalarına ve kilisenin dünyalık işlerdeki hırsları sonucu politikalarına dayanır. Yani bir günde ortaya çıkmış bir tepki değildir. Tarihsel olarak arka planı mevcuttur. Denilebilir ki Hristiyanlıkta yer alan Deizm, Hristiyanlığı biliyor olmaktan, İslâm'da bulunan Deizm de İslâm'ı bilmemekten kaynaklanmaktadır. Bkz. (Dorman, 2017, s. 14-18)

Hefelbower (ö.1970) Deizm'in ortaya çıkışıyla ilgili şöyle düşünür; ona göre Deizm için yapılan birçok tanımlamalar hem yanlış hem de yetersizdir. Deizm, dinsel düşünce tarihi diye tarif edilebilecek bir dönem içerisindeydi. Bu sebeple geliştiği dönemin tarihsel olarak tanımlanması gerekir. O zamanlar eğitilmiş diye isimlendirilebilecek insanların ve çevrelerinin akla ve doğaya hitap etmeleri moda idi. Hefelbower, inançlar ve kurumların doğa ve akıl tarafından açıklanabildiği takdirde yeterince temellendiğini düşünmektedir. Deizm öncesi yapılan açıklamalar o dönem için neredeyse hepsi

doğaüstü idi. Rönesans ile birlikte insan, doğayı ve kendisinin de doğanın bir parçası olduğunu öğrendi. Ve bütün gerçeklerin de bu durumla uyum içinde olması konusunda ikna olmuştu. Rönesans skolastik düşünce tarafından büyütülmüş gelenek ile gerçekler zapt edilmiş, var olan sistemi doğrulamak için skolastikler yetkili bir araç olmuştur. Fakat 17. yy. da İngiliz düşünürler ilkelerin kabul edilebilir olduğuna inanmışlardı. Sadece yeterli bir sebebe dayandığı sürece inançlar, insanlar tarafından kabul görebilir idi. Dönemin ruhu akılcı ve eleştirel olduğu için adeta hesaplaşma şeklinde insana ve İlah'a çağrıda bulunuldu. Artık bu hareket patlak verdiği din, daha fazla tartışmasız kalamazdı. O dönemin düşüncesinde, dâhil oldukları inanç için bir sebepleri olmalıydı. Onlar da dinin doğaya dayandığını ve bunun da “gerçek bir sebep” tarafından onaylandığını ileri sürdüler. (Hefelbower, 1920, s. 217-218)

Tüm bu ifadeler sonucunda denilebilir ki akıl, insanları diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliktir. İslâm nezdinde sorumluluk yüklenmesi için temel şartlardan biridir. Çünkü insan, akli ile doğruyu ve yanlış ayırt eder. Allah insanların aklını kullanarak doğruya ve güzele yönelmesini ister. Her ne kadar akıl Allah'ın verdiği en önemli nimet olsa da her şeyi bilmede yetersizdir. Bir şeyin iç yüzünü en iyi bilen Allah'tır. Dileyen, yaratan, her şeyi bilen Allah, âyetinde belirttiği üzere (Rahmân, 55/29) her daim yaratma içindedir. Akıl bir yaratıcının yerine konulamaz.

2.5. DEİZM'İN GELİŞİMİ

Bilim alanındaki gelişmeler Deizm'in gelişimini etkilemiştir. Akıl ile ilahi gerçeklere ulaşma fikri oluşmuştur. Tanrı ve dinler bu değişim yaşayan akıl üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır.

Deizm düşüncesi irdelendiğinde türlü aşamalardan geçmiş ve her yaklaşımın kendi içinde farklı dinamikleri olmuştur. Deizm ilk başta insani uydurma diye nitelendirdikleri Hristiyanlığın yenik düşürülmesi ile kabul edilebilir hale gelmiştir. Sonra özüne döndürülmesi yaklaşımından dolayı eklemelerden arındırılıp temizlenmiştir. Daha sonrasında ise Deizm'in öz itibarıyla doğal bir din olduğu, bundan dolayı da doğal din ışığında her şeyin akıl ile yargılanmasının yeterli olacağı kabul edilmiştir. Bu nedenle de ilahi vahye dayanan kurumsal dinlere ihtiyaç olmadığı düşünülmüş ve çeşitli aşamalardan geçmiştir. Aslında Deizm'in kendi içinde dini bir arayış olduğu ve

otoritelere karşı çıkan eleştirel bir anlayışa sahip olduğu anlaşılmaktadır. (Dorman, 2009, s. 141-142)

Deistlerin Tanrı'nın evrene müdahil olmadığı hakkındaki evren tasavvurunu tarihsel olarak açıkladıkları bazı nedenler vardır. Tanrı'nın evrene müdahale etmediğini deistlerin ifade etmesi gerekirdi. Çünkü Tanrı'nın evrene müdahale etmesi felsefi olarak kabul edilse, bu durumun pratik şekli kilise tarafından gerçekleştirilmesiyle mümkün olabilecekti. Eğer kilise aracılığı ile bu durum gerçekleşseydi, kilise böylece siyasal ve dini açıdan toplumsal gücünü ve etkinliğini artıracaktı. Ve bu da deistler için kabul edilebilir değildi. Yalnızca deistler için değil ortaçağda söz konusu olan Hristiyan öğretileri ve toplumsal gelişmeler yönünden de kabul edilebilir değildi. Bu sebeple din ile aydınlanma arasındaki çekişmeler dinden ziyade, bir kurum olan kilise ile alakalıdır. Barnett'in ifadesine göre muhalif kesim, bağımsız olan dini gruplar ve bütün deistler kilise de bulunan hiyerarşiye karşı birbirine benzer sert eleştiriler dillendirmişlerdir. Anlaşılacağı üzere Aydınlanmada deist hareket hakkında toplumda kabul gören bir yargı meydana gelmiştir. 18. yy. sözlüğünde (1996) yedi deistin ismi yer almıştır. Bu listede; Bolingbroke, Paine, Radicati, Toland, Erasmus Darwin, Collins ve Diderot gibi isimler bulunmaktadır. *Modern Paganizmin Yükselişi* çalışmasında Peter Gay bu yedi isme beş isim daha ekler. Tarihçilerin tespit ettiği ve adı geçen deistler de bir araya getirildiğinde şu sonuca varılmaktadır; Fransa'da beş, Almanya'da üç, İngiltere'de on ve İtalya'da bir deist bulunmaktadır. Bu sayılardan hareketle anlamlı bir deist hareket olduğu iddia edilemez. Aslında o güne kadar organize bir deist hareketin varlığı da kanıtlanmış değildir. Aynı şekilde 18. yy. da Avrupa'da inançsızlığın arttığının da bir delili yoktur. Hristiyan çevrenin deistlerin üzerinde fazlasıyla durmaları sebebiyle Deizm'in Hristiyanlığa yönelik tehdit olduğuna dair bir düşünce yerleşmiştir. Kilisenin bu yakarıları sayesinde inançlı kesim kontrol altında tutulmuştur. Bu taktiğe örnek olarak İngiltere'de Yüksek Kilise mensubu Henry Sacheverell'in vaazı verilebilir. Bu vaazında muhaliflere gösterilen hoşgörüye karşı çıkmış ve böylelikle kamusal tartışmaya sebep olmuştur. Bu vaaz Deizm mitinin oluşmasında adeta bir dönüm noktası olmuştur. (Köktaş, 2017, s. 152-153)

Dodwell ise akılla verilen her kararın daima değişime açık olduğunu ifade ederek inanan kişiler için inanç ilkelerinde değişimin söz konusu olmadığını söyler. Din kutsal kabul edilenlere saygı duymayı ön plana alırken, akıl bu saygıyı yok etmeye eğilimlidir.

Dodwell, akla dayalı inancın insanların çektikleri acıları açıklamakta yetersiz kaldığını inancı ile mutlu olan bireyin kendisine inancıyla ilgili soru bile sormadığı halde kendisini daha güvende hissettiğini iddia eder. (Dorman, 2009, s. 177)

Deistler Allah'ı ontolojik olarak kabul edip onun ulûhiyetini, nübüvvetini, gönderdiği kitapları kısacası dini reddetmişlerdir. Akıl ön plana alıp bunları inkâr edince hayatın amacı tam olarak anlaşılamamıştır. Oysa İslâm'ın inanç sistemi hem akla hem de insanın yaratılışına en uygun olandır.

Deizm'in gelişiminde önemli bir diğer konu bilimsel devrim ile Deizm'in gelişimi arasındaki ilişkidir. Doğal bilimdeki gelişmeler sayesinde insanların Deizm'e yönelmesi sınırlı bir sebeptir. 17. yy. da insan zihninin Tanrı zihnine erişebileceği tahmin edilmiştir. Aslında bu yaklaşım ortaçağda akıllı ve yaratıcı İlah fikrinin devamı niteliğindedir. 17. yy. akıl anlayışı olarak 18. yy. da kararlı bir değişime uğramış ve akıl, Tanrı zihninin sonsuz gerçeklerine ulaşmanın bir yolu olarak görülmemiştir. Akıl deneye dayalı dünyanın araştırılmasının bir yolu olarak görülmüştür. Aklın bu şekilde anlaşılmasındaki değişim beraberinde dünyayı anlamada ve Tanrı'nın dünya ile kuracağı ilişki şekli üzerinde önemli etkilere sebep olmuştur. Böylece Tanrı; üstün varlık, yaratıcı ve tabiat yasalarının sürekliliği için mecburi bir ihtiyaç olarak görülmeye başlandı. Deist olduğu iddia edilen John Locke'a göre örneğin, akıl Tanrı'dan insanlara verilmiş bir hediyedir. Bu sebeple de inanç ile akıl uyumlu olmalıdır ve akıl en sonuncu hakemdir. O süreçte çeşitli dini topluluklar arasında var olan tartışmaların sert olması göz önüne alındığında aklın yardıma çağırılması mecburi olmuştur. Bu sebeple akıl ve vahiy dengelenmesi sonucunda bu tartışma sonlandırılmıştır. Öte taraftan bilim alanındaki gelişmeler dine ya da kiliseye karşı bir harekete neden olmamıştır. Öyle ki hem din hem de bilim adamı olan Joseph Priestley gibi diğer öncü din ve bilim adamlarında görüldüğü üzere genellikle el ele gitmiştir. Mesela Samuel Clarke da Hristiyan ortodoksluğu akılcı temellerde savunmaya çalışmıştır. Benjamin Franklin yalnızca Üstün Varlık'a inanmış, bilimi sekülerizmle eşleştirerek somutlaştırmıştır. Bir deist olan Benjamin Franklin, öte dünyada ceza veya ödüllerin adaletsizliğe ya da adalete göre dağıtılacağına inanmaktadır. Aynı şekilde, 18. yy. Hristiyan dünyasında vaaz, deneme, tarih, teolojik tez, İncil vb. gibi yayınlar Aydınlanma kategorisindeki yayınlardan daha fazladır. Bu sebeple felsefecilerin ve entelektüellerin 18. yy. da yaptıkları din eleştirilerinin; dini pratiklerde düşüşe sebep olduğu ve ateizmin varlığına

neden oldukları şeklinde bir yorum yapılamaz. Yalnızca radikal düşüncelere sahip kişilerde açık bir ateizm görülmüştür. 18. yy. da genelde ateizmin fazlaca yaygın olduğu kabul edilse de gerçekte bir ateist hareketin varlığından söz etmek çok güçtür. Ateizm, socinianizm² ve Deizm farklı şekillerde yorumlanabilir. Bu durum ise dinin reddi şeklinde değil aksine dinin batılardan, dogmatizm, fanatizm ve papazlıktan kurtulması için bir çaba olarak nitelendirilebilir. Bu nedenle tüm bu gelişmeler ikinci bir Reformasyon diye değerlendirilebilir. (Köktaş, 2017, s. 153-154)

Deizm, dinin mantıksızlıkları olduğunu akıl ve bilimle çeliştiğini ifade eder. Kur'an da Allah akla büyük önem verdiğini belirtmekle beraber ilmi ve bilimi ne kadar önemseydiğini ifade etmiştir. Örneğin “Gerçekten onlara, inanan bir toplum için yol gösterici ve rahmet olarak, içinde tam bilgiye dayalı açıklamalar yaptığımız bir kitap getirdik.” (A'râf, 7/52) âyetindeki “tam bilgi” kelimeleri bilim ve bilgi anlamları taşır. Âyetten anlaşılacağı üzere Kur'an bilimle çelişmenin aksine bilim üzerine detaylandırılmıştır. (Kocabıyık, 2019, s. 81-82)

İslâm dininde vahyin yeri çok önemlidir. Çünkü inanç esaslarını ve yapılacak amelleri belirleyen vahiy ile beraber peygamberin yaptıklarıdır. Ancak Müslümanlar yabancılarla karşılaşınca hem onlara cevap verebilmek hem akılcı olmak adına akla verilen önem biraz daha artmıştır.

Kanıtların olmadığı durumlarda akıl sezgisel ve duygusal anlamda merkez durumundadır. Gelen bilgiyi değerlendirmek için akıllı doğru kullanmak şarttır. Peygamberin gelmediği durumda akıl, insanda bulunan vahiy iken, insan dışındaki akıl ise vahiydir. (Gürger, 2021, s. 138) Deizm gibi akıllı ön plana alan yaklaşımların durumu gömleğin ilk düğmesini yanlış ilikleyenler gibidir. Eğer akıl-nakil dengesi anlaşılamaz ise ortaya çıkacak mantıksızlık kişiyi inkârâ sürükler. Bu çatışmayı engellemek için öncelikle bir şeyin mümkün olup olmadığı sonrasında da bir konuda sabit fikre erişmek için ille de akla dayalı delilin olması gerekir mi gibi şartların belirlenmesi gerekir. Akıl

---

² “İngilizceden çevrilmiştir. Socinianism, 16. ve 17. yüzyıllarda Polonya Reform Kilisesi'ndeki Polonyalı Kardeşler arasında geliştirilen ve Transilvanya Üniteryan Kilisesi tarafından benimsenen, sırasıyla amca ve yeğen İtalyan teologlar Lelio Sozzini ve Fausto Sozzini'nin adını taşıyan, üçlü olmayan bir Hristiyan inanç sistemidir.” (Wikipedia, 2022)

imandan sonra insana verilen en önemli nimettir. Ancak bu büyük nimet sınırlıdır. (Yaşar vd., 2019, s. 58) Eş'arî'ye göre akıl yalnızca bazı bilgilerde yol gösterir. Akıl bir şeyin nasıl meydana geldiğini bilse de bir eylemin iyi veya kötü olduğunu dolayısıyla gerekli olan veya olmayan şeyleri ayrıntıları ile bilemez. Vacip denilen bu gerekli bilgiler güvenilir bir kimsenin haber vermesiyle kesin olarak bilinebilir. Yalnızca akıl bir şeyin gerekliliği hakkında hüküm veremez. Bir şeyin kendinde var olan hüküm akıl aracılığı ile anlaşılır. Anlaşılacağı üzere akıl her zaman dinin yol göstermesine ihtiyaç duyar. Bir fiilin hükmü peygamber gelmeden önce nedir? sorusunun cevabı muhaldir. Çünkü şariat gelmeden önce bir fiilin hükmünü bilmek mümkün değildir. (Yaşar vd., 2019, s. 68-69)

Deizm akli ön plana alarak doğal din adını verdikleri yolu tercih etmişlerdir. Ancak akıl çok önemli olsa da her şey değildir. Çünkü akılla bilenemeyecek ve kavranamayacak durumlar vardır. İslâm akıl yürütme yolu ile kişinin varlıkları ve oluşları keşfederek Allah'a ulaşılmasını ister.

2.6. DEİZM'DE DOĞAL DİN ANLAYIŞI

Deistler insanlığın ilk dini olarak doğal dini görmüşlerdir. Kısaca doğal din, vahye gerek olmaksızın akıl öncülüğünde tabiatın gözlenmesi sonucu Tanrı'nın var olduğuna kanaat getirmektir. Vahiy reddedilince inançlarına dayanak olarak tabiatı temel almışlardır. Doğal din anlayışındaki, tabiattan hareketle Tanrı'nın varlığı bilgisine erişilmesi fikri İslâm'a aykırı bir inanç değildir. Ancak İslâm dininde evrenin, sahip olduğu yasalara göre hareket ettiği ve bunu yapanın da Allah olduğu fikri esastır.

Rönesans ve reform sonucunda batı dünyasında büyük düşünce dönüşümleri olmuştur. Artık dünya Tanrı merkezli değil, insan merkezli hale gelmiştir. Bu geçiş tabiata karşı bakış açısının değişmesine de sebep olmuştur. Bilim adamlarının bilgi birikimi ve Newton ile beraber tabiatı bir takım yasalar olduğu bu yasaların matematiksel kesinliğe sahip olduğu keşfedilmiştir. İnsanlar bu bilgileri hem keşfetmeye hem de hayata ve düşünceye yansıtmışlardır. Aydınlanma dönemi sonunda dini anlamada doğal din tasarımı öne çıkmıştır. Aslında erken aydınlanmada doğal din kelimesine, Hristiyanlığın vahiy çerçevesinde ne denli aklî olduğunu savunmak için başvurmuşlardır. Deizm ise doğal dini vahiy kaynaklı dinleri desteklemek yerine

rasyonel bir şekilde vahyi anlayabilmek için bir ölçüt olarak benimsemiştir. Doğal din ve doğal teoloji kavramları birbirine benzemektedir. Ancak 17. yy.dan sonra İngiltere’de doğal din kavramı doğal teolojiden ayrı ve onu aşan bir konuma gelmiştir. Doğayı gözlemleyip akıl yürütme yolu ile Tanrı’nın var olduğuna ve sahip olduğu sıfatlar bilgisini elde etmeye doğal teoloji denir. Thomas Aquinas (ö. 1274) doğal teoloji ve vahiy arasındaki ayrımı yapan ilk kişidir. Aquinas akıl ile Tanrı’nın varlığı bilgisine kendiliğinden erişilebileceğini ifade eder. Ancak her şeye rağmen aklın bilemeyeceği şeyler olduğunu da söyler. Toland’ın doğal din tasavvuruna göre kişi, akli ile Allah’ı, O’nun sıfatlarını ve dinin bilinebileceği fikri esastır. Deistlerce kabul gören doğal din düşüncesi vahyin doğruluk ve yanlışlığını ölçmede bir ölçüttür. Bu nedenle doğal din, doğal teolojiden ayrı kendi başına bir konu haline gelmiştir. Ahlâk konusundaki tabii bilgilerin doğal dine dâhil olması doğal teoloji konusunun genişlemesine katkı sağlamıştır. Bir diğer etki ise var olma amacının mutluluğa erişmek şeklindeki değişimidir. Çünkü var olma amacı kurtuluşa ulaşmak değildir. (Kardaş, 2019, s. 356-357)

Doğal din terimi ilk defa 17. yy.ın sonlarında ortaya çıkmıştır. Tanrı’ya karşı sorumluluklarımız ve O’nu hakkındaki gerçeklerin doğal akıl ile bulunabileceği inancına doğal din denir. Doğal dinin gerçeklikleri kurtuluş için yeterli olduğu ifade edilmiştir. Fıtri ve geleneksel inançlardan ayrı olan doğal din insanlığın esas dini olarak nitelendirilir. Dönemin filozoflarının din anlayışları ekseninde farklı doğal inançlar oluşmuştur. Deizm ve doğal din sözcükleri kimi zaman aynı anlamda bazen de birbiri yerine kullanılmıştır. Genel olarak deist düşünürlerin din tasavvurları akla dayalı doğal dindir. Bazı düşünürler Hristiyan öğretilerinden akılla uyumlu olanları benimsemiş geri kalanları reddetmiştir. Bazısı Hristiyanlığı doğal din diye tasavvur etmiş ve dini aklileştirmiştir. Bazısı da Tanrı ile insan iletişimi olan vahyi reddederek vahyin akla uygun olmadığını ve vahiy kaynaklı dinlerin doğal olmadığını ifade etmiştir. Tanrı evrenin sadece mimarı olarak görülmüştür. Vahiyden ayrı olarak Tanrı’nın var olduğuna dair iki delil öne sürülmüştür. Biri matematik metodu ile iddia edilen delildir. Diğer diğeri doğa gözlemlendikten sonra evrendeki mükemmel tasarım sonucu Tanrı’nın ilk neden olduğunu benimseyen görüştür. Şu günlerde Deizm denince akla gelen yaklaşım budur. Buna göre tabiat Tanrı’nın bir sanatıdır dolayısı ile bunu yapan bir güç ve tasarımcı vardır. (Dorman, 2009, s. 336-337)

Görüldüğü üzere Deizm de mekanik evren anlayışının hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Evren kendi kendine işlemektedir. Bu nedenle akıl yeterli olduğundan ilahi açıdan hiçbir şeye gerek yoktur. Gereksiz olan bir şeyin olmaması daha doğru diye düşünürler.

17. ve 18. yy. da din karşıtı olmayan rasyonalist düşünürler, Tanrı düşüncesini rasyonel bir temele dayandırmaya çalışmışlardır. Örneğin Descartes, epistemolojik fikrini tutarlı bir şekilde ortaya koyabilmek için Tanrı düşüncesini merkeze oturtur. Leibniz ise, iman gerçekleriyle akıl gerçeklerinin zıt olamayacağını ifade eder. Spinoza tarihsel din diye ifade edilen Hıristiyanlığı ve Yahudiliği bir yandan rasyonel kavramlar ile ifade etme çabası gösterirken diğer yandan rasyonalizmin Kutsal Kitap eleştirisini geliştirmiştir. Yine Spinoza, Tarihsel dinlerde bir takım amaçlarla kısıtlamaya gitmenin formülü politika ve teoloji gerilimi ile açıklanmıştır. Zira var olan din rasyonelleştirilerek biçimi tarihsel dinlerden alınıp içi akılcı inançla doldurulmuştur. Yani felsefenin politika veya din, dinin felsefe ya da politika şeklinde ifadesi hileli yönlendirmedir. Kısacası, doğal din atağı ya da dini doğal hale getirme yani rasyonalize etme uğraşı Aydınlanma düşüncesinin bir ideolojisi ya da projesidir. Rönesans'tan itibaren Batı her şeyde otorite kabul edilen dinden kurtulmanın yollarını ararken, bu eksikliği de kendisinin oluşturduğu rasyonel bir dinle doldurmak niyeti gütmüştür. Bu sebeple, Tanrıyla ilgili söylenebileceklerin tümü akla yaraşır olmalıdır. Sonuç olarak Tanrı'nın verdiği akıl, Tanrı' ya aykırı olmamalıdır. Ancak eğer akılla çelişen îmânî bir durum söz konusu ise, asıl kabul edilmesi gereken akıl olmalıdır. Bu nedenle Kutsal kitaplar, akıl ekseninde değerlendirilmelidir. (Çınar A. , 2018, s. 139-141)

Bir deist yazar insanların kutsal kitap yerine doğayı okumasını tavsiye eder. Çünkü doğayı okuyunca insan kendisinin hiyerarşik basamağın en üstünde olduğunu görecektir. Dolayısı ile eğer kişi mutlu olmak istiyorsa din sebebiyle engellenen aklını kullanma özgürlüğüne sahip olmalıdır. İnsan aklından daha üstün olduğu iddia edilen dini metinler insanları mutsuz olmaya iter. Bu şekilde düşünen modern deistler için zamanın şartları değişmiştir. Bu sebeple her birey aklını kullanmalı ve istediği inanca inanmak için özgür olmalıdır. Deistler, gelenek haline gelmiş dinlerin aksine aklın yol göstermesine, doğaya ve O'nun Tanrısı'na inandıklarını ifade ederler. Buna göre dinler Deizm için engeldir. Deizm'in sloganı "Tanrı vergisi akıl, insan kaynaklı hurafelerden daha üstündür." Bu sebeple Deizm'i aklın ilkelerini doğa düzenine uygulayan inanç

olarak ifade edebiliriz. Doğada bulunan düzen aklını kullananlara düzenin sahibini işaret etmektedir. Gerçekler kutsal metinlerde değil bizatihi doğadadır. İnsanın tek yol göstereni akıldır. Vahiy dinlerini reddetmek Tanrı'yı reddetmek anlamına gelmez onları üreten kişilerin öğretilerini inkâr etmek demektir. Deist demek aklını prangadan kurtaran demektir. (Baloğlu, 2021, s. 253-254)

Deizm din ile Tanrı kavramlarını birbirinden ayırır. Çünkü insanlarla ikna yolu ile iletişim kurulmasını istemekte olup her türlü dikteyi ve dışarıdan gerçeklik tavsiyesini reddetmektedir. Nitekim onlara göre din gibi kurumsal yapılar bağımsız düşünmeyi engeller. Fakat akıl, doğada bulunan tasarımları ve yasaları gözlemleyerek keşfedebilir. Çünkü akıl tabii olanı anlamaya açıklamaya ve yorumlamaya yönelik bir sisteme sahiptir. Deistler aklın gerçek değerini Deizm'in verdiği söylerler. Deist öncülerden Cambridge Platoncuları üç yol takip ettiler;

1. Vahiy kaynaklı dinleri inkâr etmek yerine onu doğa ile bütünleştirmeyi tercih ettiler.
2. Vahiy kaynaklı dinlere yüklenen harikuladeliikleri arındırmayı amaç edindiler.
3. Aynı zamanda dinsel fanatizmle savaşmayı önemsediler.

Amaç kurumsal olan otoriteyi yok edip zihinsel bilgiyi kesin otorite olarak belirlemektir. Doğuştan gelen fikir ve açık olan mantıksal doğrular Deizm için her daim referans noktası olmuştur. (Seyrek, 2019, s. 169)

Kur'an Allah'ın bilinmesinden çok, tek olduğuna vurgu yapar. Yani bir olmasından ziyade tekliği ön plana çıkarılır. İnsanın aklına eşlik etmek için de ilahi bildirimlerde bulunmuştur. Allah'ın istediği gibi bir dini inşa etmesi için O'nun tek olması ve yaşama müdahale edebilmesi gerekir.

Kendisi aynı zamanda rahip olan teolog Richard Hooker *Ecclesiastical Polity* kitabında yalnızca vahiyden değil tabiattan da çıkarılacak dini emirler olduğunu ifade etmiştir. "Doğa Tanrıdandı. Doğanın kanunları da Tanrı tarafından düzenlenmişti." Hooker gerçeklerin akılla çelişmeyeceğini ve hakikatin akılsal olduğunu ifade ediyordu. Eğer bir din doğru ise doğa ile uyumlu olmalı idi. Tanrı, dini hakikat olarak insanlara tek bir sistem vermemiştir. Sistemlerden biri vahiy, diğeri doğadır. Hooker'a göre insanoğlu kendi aklı ile Tanrı hakkında her şeyi bilebilirken O'na olan görev ve sorumluluklarını da kavrayabilir. Rasyonel teologların tümü kurtuluşu doğaüstü vahiyde görmüşlerdir. Kant da gerçek Hristiyanlıkla doğal dinin örtüştüğünü ifade etmeye

yönelik çalışmalar yapmıştır. Çünkü o Hristiyanlığı doğal din olarak nitelendirmiştir. Ve ona göre insanlığın ortak dini doğal dindir. Kant'a göre vahyedilmiş din de akılla keşfedilmiş din gibi doğal din olabilir. Eğer din halkın bilgisine sunulursa herkes kendi aklını kullanarak hakikat hakkında ikna olur. Kant bu şekilde bir dinin objektif bir doğal din olduğunu ifade etmiştir. Tanrı herkes tarafından anlaşılacak yapıda olan akıl ve vahiy aracılığı ile gerekli davranış ilkelerini bildirmiştir. Kant Tanrısal vahyin tek bildirim yolunun vahiy olmadığını Tanrı'nın kendi iradesini insanlara ahlâkî kanunlar ile vahyettiğini söyler. Herbert ise doğal dini 5 temel ilke olarak şöyle sıralamıştır:

1. Yüce Tanrı tektir, birdir.
2. Tanrı'ya yönelik ibadet sorumluluğu vardır.
3. İşlediğimiz günahlardan pişman olmalı ve özür dilemeliyiz.
4. Dünya hayatından sonra ahiret vardır. Burada cezalar ve ödüller olacaktır.
5. En güzel ibadet en doğru şekilde ahlâklı olmaktır. Bkz. (Dorman, 2009, s. 338-352)

Anlaşılan o ki Deizm'in Tanrısı öyle bir varlık ki kendi dışında kimseyle ilgilenmeyen, herkesten ve her şeyden bihaber olan bir varlık. Böyle bir varlık, aslında eksikliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Deizm'in iddia ettiği gibi Tanrı'nın etkin olması, onun acizliği anlamına gelmez. Asıl bir şeye karışamıyor olması onun etkisiz bir Tanrı olduğu ifade eder.

Deistlere göre akıl, evrendeki yasaları keşfetme gücüne sahiptir. Yine akıl doğal olanı anlamaya şartlandığı için dinlerin doğal akışı bozduğunu ifade etmişlerdir. Bu nedenle mantığın ve aklın Deizm sayesinde hakiki anlamına kavuşacağı söylenmiştir. Mâtürîdî ise vahyi inkâr eden bu akılcı bakış açısını eleştirerek dünya uğraşlarının aklı çevreleyip duyuların ve kalbin sağlıklı olmasını engellediğini söyler. İnsanın hayatında karşılaştığı problemler, kederler, acılar, nefsi istekler ve ulaşılmak istenen dünyevi emeller aklı oyalayacağından her alandaki gerçekleri kavrayamayacaktır. Nitekim aklın da diğer duyu organları gibi sınırlılıkları vardır. Bu nedenle insanlara rehber olacak hakikati söyleyecek olan Allah'ın elçisi insanlar için bir nimettir. (Selim, 2021, s. 34-35)

Araf Sûresi 54. âyette Allah “Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istiva eden; geceyi durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz

ki yaratma ve yönetme yalnız O'na aittir...” buyurarak süreç içinde kendisinin yaratma durumlarında etkin olup pasif olmadığını ifade etmektedir. Bir başka âyette de yaratılışın bitmediği tek sefere mahsus olmadığı evrenin Allah'ın bildirmesine göre hareketine devam ettiği anlaşılmaktadır: “Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz biz genişletmekteyiz.” (Zâriyât, 5/47)

Deizm Tanrı'nın insanlara genel doğruları ve hakikatleri anlayabilecek aynı zamanda insanın görev ve sorumluluklarını anlayabilmesi için yetenek vermiştir. Allah'ın verdiği mantıki melekeler aracılığı ortaya çıkan hakiki vahiy, tabiatta bulunanlardır. İnsan akıl yoluyla Tanrı'nın varlığını bulacağı gibi O'na olan görev ve sorumluluklarını bilebilir. Tanrı için yerine getirilen ödevler doğal ahlâkîlik ile yerine getirilmiş olur. Matthew Tindal bunu insanlık kadar eski olan hakiki Hristiyanlığın özü olarak ifade etmiştir. Tindal, bu doğal dinin yaratılıştan beri kalbimizde yazılı olduğunu iddia eder. (Gündoğar, 2017, s. 31)

Tarihi dinlerden ayrı olarak insan doğasında ‘doğal din’ veya ‘akıl dini’ denilen anlayış bulunur. Akıl dini ile aynı anlama gelen doğal din yalnızca akıl ışığı ile ulaşılabilen bir dindir. Buna göre vahiyli dinler ya tümünden reddedilmeli ya da akılla çelişen yerleri çıkarılmalı. Yani esas olan dinin, insan aklına ve doğasına dayandırılması düşüncesidir. Aydınlanma öncesinde Hristiyanlık insanın doğasını günahkâr ve kötüye meyilli olarak görürken sonradan insan tabiatının iyi ve yüce olduğuna inanılmıştır. Aydınlanma dönemi yazarlarının dinsel düşüncesi, dini problemlerde genellikle kiliseye karşı olmaktadır. Doğal dini savunanlar akla sonsuz güven duymuşlar aklın yanılabilirliğini ya da çevrenin etkisiyle yetersiz olabileceğini göz ardı etmişlerdir. Her alanda olduğu gibi dini konularda da akılı doğru kullanmak çok önemlidir. Aslında insanların içinde oldukları karanlıktan ve çıkmazlardan kurtarmak için tarih boyunca peygamberler görevlendirilmiştir. Aslında peygamberler de geldikleri toplumlara daima akıllarını kullanmalarını bu sayede doğru ile yanlış ayırt etmeleri noktasında uyarıda bulunmuşlardır. Tüm bunlara rağmen insanlar kimi dinleri zamanla bozmuş böylece hem vahiy hem de akıl ışığını söndürmüşlerdir. Deistlerin Tanrı'nın sıfatlarının tam olarak bilinemeyeceğini savunmaları yine aynı şekilde Tanrı'nın emir ve isteklerinin akılla kavranabileceğini söylemeleri kendi içine düştükleri bir çelişkidir. Bkz. (Dorman, 2009, s. 338-352)

Sünnetullah, Allah'ın kâinata koyduğu yasalara denir. Doğal din anlayışı ise tabiat yasaları ve akıl üzerine inşa edilmiş düşüncedir. Ancak Allah'ın sünnetullahı onun tekrar yasalara müdahale etmeyeceği anlamına gelmez. Çünkü evrendeki düzenin devamlılığı insanın davranışlarına da bağlıdır. Mesela doğayı ve çevreyi korumadığımız zaman dünyanın sonunu hızlandırmış oluruz. Yine Allah'ın dualara icabet edeceğini bildiren kaynaklarımız vardır. O halde dua yolu ile de bu yasallık değişebilir. Doğal din anlayışının Allah'ı evrenden soyutlaması durumu İslâm'a göre yanlıştır.

2.6.1. Deizm'in Tanrı Anlayışı

Deizm de Tanrı'nın âlem ve yarattıkları varlıklar içinde fonksiyonu belirsizlik taşır. Çünkü her deist bunlarla ilgi farklı ve belirsiz açıklamalar getirmiştir. Mesela Tanrı dualara cevap verir mi?, Tanrı evrenin yaratıcısı ise sonrasında işlevi neden yok?, Tanrı evreni yöneten ise bu yönetim nasıl? gibi soruların cevapları net değildir. Her ne kadar ilahi dinlere karşı olsalar da ulaştıkları birçok soruların cevabı geleneksel dinlerdeki cevaplarla büyük oranda benzerlik gösterir.

Dünya Deistler Birliği'nin internet sitesi "Deism" sözcüğünün Latince'de "Tanrı" anlamına gelen "Deus" kelimesinden türediği ifade edilmektedir. Birlik, bu bağlamda Deist'i şöyle tanımlamaktadır; vahyedilen dinleri reddetmekle beraber Allah inancına sahip olan ancak bu inancını doğa ve akıl ile temellendirmeye çalışan kişi. Bu bakımdan Deizm Tanrısal felsefeye ve Tanrı'ya sağduyulu bir yaklaşımı benimseyerek iç huzura ulaşmayı amaçlamakta ve kişinin kendisiyle barışık olmasını hedeflemektedir. Kısaca Deizm akıl ve doğa ışığında evreni var eden bir Tanrı anlayışına sahiptir. Semavi dinlerin amel ve inanç prensiplerini reddetmektedir. Aslında kendilerine deist ismini seçmelerinin bir nedeni de yukarıda geçtiği üzere Tanrı anlayışları ve inanç sistemleri doğrultusunda kendilerini ateistlerden ayırmak ve reddetmiş oldukları dini prensiplere karşı pozisyonlarını ifade etme amacı ile bu ismi seçmişlerdir. (Ceylan, 2005, s. 181-182)

Ne var ki önceleri yaratıcı özelliği baskın olan Tanrı fikrine sahip Deizm, günümüzde din karşıtı hâle gelmiştir. Ateizme göre Tanrı, insanın hayal ürünüdür. Deizm ise böyle düşünmez Tanrı insanın uydurduğu hayali varlık değildir. Deistler insan aklının Tanrı'nın var olup olmadığını anlayabileceğini, var ise nasıl bir varlık

olduğunu doğayı gözlemlemek koşulu ile bilebileceğini ifade eder. Onlara göre ilk neden olan Tanrı, ilk yaratmasını gerçekleştirdikten sonra kendini sınırlandırmış ve varlık âlemine uzakta köşesine çekilmiştir. Aslında O büyük bir saatçi gibidir. Âleme mekanik bir düzen koymuş ve gücü yetmesine rağmen evrene bir daha müdahale etme hakkından ebediyen vazgeçmiştir. Fakat köşesine çekilmeden önce koyduğu düzeni devam ettirecek evrene kendini ayakta tutacak ve kendini yenileyebilecek güç vermiştir. (Baloğlu, 2021, s. 251)

Buradan anlaşıldığı üzere Deizm'in Tanrı'sı güçlü ancak davranışları da sınırlı bir varlıktır. İslâm'a göre ise Allah'ın pasif değil, etkin olduğunu gösteren durumlardan biri de mucizelerdir. Aslında birçok dinde kıssalara benzer olaylar anlatıldığı bilinmektedir. Bu kıssalarda geçen ifadeler arasında mucizelerin yer alması da gösteriyor ki olağanüstü durumlar aslında Allah'ın aktif olduğunu ispatlamaktadır. Çünkü mucizeler peygamberin isteme ve Allah'ın dilemesi sonucunda meydana gelir. Bunun oluşması için Tanrı'nın her an eylemde bulunması gerekir. Bu durum Allah'ın, tebliğde bulunan elçilerini koruyup gözettiğini de ifade etmektedir.

Deizm, Tanrı inancına sahip olmakla beraber aslında vahyi de reddetmiş bir düşüncedir. Daha öncede ifade edildiği üzere Deizm'de her şeyi başlatan, evreni adeta bir saat gibi kuran Tanrı anlayışı vardır. Bu sebep sonucunda öyle ki bu Tanrı hiçbir şeye müdahale etmeyen bir tanrıdır. Deizm'deki Tanrı; vahiy ile bir din asla göndermemiştir ve insanlığa herhangi bir şekilde hitap etmemiştir. Deizm için Tanrı ilk nedendir, ama akılcı tabii bir din olması sebebiyle peygamberliğe şüphe ile yaklaşan ya da tamamıyla reddeden felsefi anlayıştır. (Bozkurt, Kuyucu, 2020, s. 442)

Araştırmalar sonucunda Deizm için 'natural religion' kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Buradan hareketle deistler kendilerini 'doğal dinin' üyesi olarak tarif ederler. Papazların, sömürgelerini din adı altında yürütmeleri neticesinde buna karşı bir tavır olarak Deizm ortaya çıkmıştır. Deistler için tanrı, mantık kurallarına uygun olan bir nedendir. Deizme göre Tanrı denilen varlık, varlığın ilk nedenidir ve var olma işlemi gerçekleştikten sonra hiçbir şekilde işleyişe müdahil olmamıştır. Bunun aksi bir durumu da gereksiz görmektedirler. Evrene karşı pasif duran bir tanrı anlayışı beraberinde vahiy kaynaklı olan tüm dinleri reddetmeyi gerektirecektir. İnsan hayatına müdahalede bulunmayan tanrının peygamber göndermesi de tabi ki saçmalık görülecektir. Nübüvveti reddetmede ilk grup olmasalar da deistler, nübüvvetin reddedilmesine bir

ivme katmıştır. İpi kopan kolyenin peş peşe dökülen boncukları gibi nübüvveti reddetmek de melekleri, vahyi, mucizeleri kısaca tanrı ile kul arasında aracı olan bütün unsurları yok saymayı gerektirecektir. Deistler tanrıyı evrenden tamamıyla ayrı ve farklı bir varlık olarak atfederler. Yüzeysel olarak Deizm ‘Radikal’ ve ‘Hıristiyan’ Deizm olarak ikiye ayrılabilir. Ancak bazı yazarlar farklı gruplamalar da yapmışlardır. Mesela Samuel Clarke Deizm’i dörde ayırmaktadır. Bunlardan birinci görüş, Tanrı evrenle ilgilenir ama bu alaka içerisinde ahlâk yer almamaktadır. Örneğin duası kabul olmayan biri şunu bilmelidir ki Allah’ın iradesi yön değiştirmez. Çünkü Tanrı’nın iradesi tek tek bireylerin isteklerine göre şekillenmez, daha çok genel olan kozmik olayları kapsar. Sonuç olarak insanlar için ahlâkî olan bir eylem Tanrı’ya göre nötrdür, O’nda ahlâk tanımlaması yoktur. İkinci görüş, akıllı, ezeli, özgür ve ebedi bir varlık olan Tanrı evreni yaratmış, saat gibi kurmuş ancak dünya ile herhangi bir ilişkisi olmayan bir yaratıcıdır. Üçüncü görüş, bir grup deist bütün ahlâkî doktrinleri ve doğru dinleri kabul etmekle birlikte, vahyin kabul edilebileceğini bunun için yalnızca Hıristiyan vahyine ihtiyaç olmadığını ifade ederler. Dördüncü görüş ise Tanrı’nın ahlâkî sıfatlarını kabul eder. Ruhun ölümsüzlüğünü ve ahlâkî terimleri Tanrı ve insan arasında var olabilecek bir işlevsellik aracı olarak görmezler. (Yaşar vd., 2019, s. 10- 12)

Allah’ın esmalarından biri er-Rakîb’dir. Bu ismin manası yarattıklarını koruyup gözetleyen demektir. Nitekim Kur’ân’da bulunan “...Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.” (Nisâ, 4/1) âyetinden ve “... O karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin ve karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir...” (En’âm, 6/59) âyetinden evrende meydana gelen olayların Allah’ın bilgisi dâhilinde olduğu anlaşılmaktadır. Yine Kur’ân âyetlerinden hareketle Allah’ın insan fıtratına yüklediği kabiliyetler vardır. Ve Allah insanlardan kötü fiillerden uzak durup iyiliğe yönelmesini ister. Yani yukarıda bahsi geçtiği gibi Allah ahlâkî kurallara karşı tarafsız değildir.

Tindal’a göre doğal dinin ilkeleri Tanrı’ya inanıp ibadet etmek, insanların hem kendi iyilikleri için hem de diğer insanların mutluluğu için gerekli şeylerin yapması ve ahiretin olduğuna inanmaktır. Tindal bu ilkelerin Tanrıyla insan arasındaki ilişkiyi belirlediğini ve doğuştan geldiğini söyler. (Dorman, 2009, s. 349)

Akla ve bilime fazlaca önem veren Deizm’in belirgin özelliklerinden diğeri de ulûhiyet anlayışıdır. Bu anlayışa göre Tanrı evrene müdahalede bulunmaz. Deistler din

olgununa ve Tanrı kavramına akılcı yaklaşırlar ve dini konularda akılcı olmayan özellik ve durumları reddederler. İslam'daki gibi Tanrı'nın sıfatlarını içinde barındıran aşkınlık kavramı akla uygun bulunmayarak eleştirilmiştir. Deizm'de Tanrı aşkın varlık olarak kabul edilse de bazı deistler bu durumun aksini benimserler. Mesela Ayer'e göre bir varlığa aşkın demek onun metafizik varlık olması demektir. Tanrı eğer metafizik bir varlık ise buna göre bir Tanrı'nın var olması imkânsızdır. Bu bakış açısında Tanrı var demek ne yanlış ne de doğrudur. Bu şekilde ki aşkın varlığın doğası tasvir edilemez. Mantıkçı pozitivistler de Tanrı'nın aşkınlık sıfatını eleştirmişlerdir. Onlarda bu şekilde bir tanrının, tasvirinin gerçek olamayacağını söyler. Bu anlayışın doğrulama ilkesine göre Tanrı için söylenen tüm sözler anlamsızdır. Ayer, teist dinlerin aşkın varlık olan Tanrı'sının da kabul edilemeyeceğini savunur. Bu düşünce, Tanrı inancını tümünden inkâr ettiği için bu durum Tanrı âlem ilişkisi de anlamsız kılacaktır. Bkz. (Çetin, 2019, s. 75-77)

İslâm, deistlerin ifade ettiği evrenin fiziksel yasalara göre işlediği anlayışını reddetmez. Allah'ın evrene koyduğu hassas düzen zaten kelam tarihinde Allah'ı ispat etmede kullanılan delillerden biridir. Ancak bu durum Allah'ı, devam eden yasaları gözetleyici olmamasını ve başıboş bırakması anlamına gelmez. Âyetler de evrende var olan yasaların devamı için daima Allah'a ihtiyaç olduğunu belirtir. Kur'an' da ki "...Kendi izni olmadıkça yerkürenin üzerine düşmemesi için göğü tutan O'dur..." (Hac, 22/65) ve " Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır. Şâyet sapacak olsalar artık O'ndan başka hiç kimse onları tutamaz..." (Fâtır, 35/41) âyetleri canlı cansız tüm varlıkların yaşamının hem de var olmalarının devam etmesi için Allah'ın müdahalesinin gerekli olduğu anlaşılmaktadır.

Katı akıl ilkesi, elimizde yeterli ve kesin delilin olmadığı durumlarda ve bir neden yok ise hiçbir şey kesinlikle inanmamayı tavsiye eder. Bu sebeple Tanrı'nın var olup olmadığı konusunda böyle bir varlığın olabileceğine ihtimal verilmemelidir. Çünkü varlığını ispatlayacak bir delil bulunmamaktadır. İlimli akılcılık ise bir şeye inanmak için kesin olmasını değil yeterli bir sebep olmasını ilke edinir. Buna göre Tanrı varlığı konusunda yeterli matematik kesinliğinde bir kanıt olmadığından inanma konusunda ikna edici açıklamalar yeterlidir. Çünkü Tanrı'nın varlığına olan inanç doğru bir inanç olmayı hak edebilir. Akıl kutsal kitaplardan bağımsız bir şekilde Tanrısal olanı akılla anlayabilir. Fakat beşer aklı Tanrı'ya ulaşamaz ve bu yolda kullanacağı araçlar hep

eksik olacaktır. Deist yazarlar Tanrı'yı güçlü, âlemi mükemmel şekilde yaratan ve irade sahibi bir varlık olarak tanımlarken, Tanrı'nın âlem ve insan ile olan ilişkisine yönelik doyurucu cevap verememişlerdir. Deizm Tanrı üzerine konuşmayı en aza indirger. Yani Tanrı'nın adaleti, merhameti, iradesi vs. hakkında bir şey söyleme imkânı yoktur. Aynı şekilde Tanrı insanların hayatına indirgenmediği için O'na yapılan ibadetleri de gereksiz görür. Tanrı'nın insan hayatındaki yerini sarsan bu düşünce sonucu Tanrı- insan ilişkisi zayıf bir yapı haline gelmiştir. Tanrı'ya yönelik zayıflık kişiyi öngörülemez kötülükler yapmaya teşvik eder. Tanrı kavramını hiç gündemine getirmeyen yalnızca sonu gelecek dünyevi değerleri temel alan bu anlayış Tanrı'yı yok sayıp veya günlük hayata sokmamaya çalışan ateizm ile aynıdır. Tanrı-insan ilişkisi Deizm'in en belirsizlik taşıyan konularından biridir. Deistler evrenin yaratılması konularında teizm ile benzer noktalar taşısa da Tanrının yarattıkları arasında nasıl bir ilişki olduğunu tam olarak ortaya koyamamışlardır. Bkz. (Çetin, 2019, s. 77-89)

Deizm'in Tanrı'nın varlığını kabul edip, iyiliğe ve ahlâklı yaşamaya yönelik oluşturdukları din ilkeleri ile Tanrı'dan çok onun yarattıkları ile irtibatını koparmıştır. Böylece de kişisel din algıları meydana gelmiştir. Ama insanoğlunun daima Allah'a ihtiyacı vardır. Problemler karşısında sıkıştığı zaman insan yaratıcısına ihtiyaç duyar ondan yardım talep etmek ister. Hal böyle iken Allah'ın insanları başıboş bıraktığı fikri pek akla uygun değildir. Allah Kur'ân'da "Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve mutlak kemaliyle hep övgüye layık olan O'dur." (Fâtır, 35/15) buyurarak kendi yüceliğini insanların da O'na muhtaç olduğunu ifade eder.

2.6.2. Deizm'de Peygamberlik Ve Vahiy

Allah'ın aklen, yarattığı varlıklar ile iletişim halinde olması gerektiği daha önce belirtilmiş idi. Bu iletişimin en doğru yolu vahiy olmalı ki, Allah bu şekilde bir iletişim kurmayı tercih etmiştir. Gelen vahiyleri de elçiler aracılığı ile iletmesi gereklidir, bu görevi yüklenenler de peygamberlerdir.

Doğaüstü vahiy anlayışını reddeden Deizm, buna karşılık doğal vahiy kabul eder. Buna göre doğanın ışığı, Tanrı'nın var olduğunu ve insanlara neler yapmaları gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle deistlere göre bir kitaba ya da başka bir şeye

başvurmaya gerek yoktur. Doğal vahiy yeterli kabul edildiği için doğaüstü vahiy mecburi değildir. Deistler zihnin, kendi gücüyle tanrısal gerçekliğe ulaşabileceğini iddia ederler. Ulaşılan gerçekliğin vahye dayalı bir doğru olmadığını, Tanrı'nın da etkinlik açısından tabiatüstü ve tabiat dışı olduğunu ifade ederler. Vahye dayalı din tasarımı beslenen ve vahye dayalı dine göre şekillenen Tanrı inancı tasavvuru, kuvvetli bir din tasavvurunu mecburi hale getirmektedir. Bununla beraber kişinin vahyin Tanrı'sına olan inancı yetersiz ise farkında olmadan deist olabilir. (Çetin, 2019, s. 60- 61)

İslâm'a göre Allah ile insan arasında peygamberlik ve ibadet üzerinden birtakım iletişimin olduğuna inanmak İslâm'ın temel şartlarından. Buna göre Allah Hz. Âdem'den itibaren zaman zaman peygamberler üzerinden insanlara vahiy ve kitaplar göndermiştir. İnsanlar ise bu ilahi mesaja takındığı tavra göre değer kazanmıştır. İlahi dinlerde Allah kendisine edilen duayı işitir. Bu sebeple kişi yaratıcıdan isteklerde bulunabilir yardım isteyebilir. Kişinin Allah'a iletmek istediği her haber O'na ulaşır. (Gündoğar, 2017, s. 31)

Tindal'ın kitabında açık şekilde ve doğrudan vahiy dinine reddiye yoktur. Daha çok doğal din ve geleneksel din arasında karşılaştırma da bulunmuştur. Ona göre geleneksel din doğal dini dışlamanın aksine doğruluğunun ispatlanması için doğal dinin onaylamasına ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Bu yaklaşımda eleştiriler doğrudan vahye değil de Kilise'nin din anlayışına yöneliktir. Ancak doğal dine nazaran vahiy dinine hiçbir değer ve işlev atfetmemesi, vahiy dinin alanı daraltırken bütün pozitif durumları doğal dine yüklemesi ve vahiy dinini doğal dinin onayına bırakması, Tindal'ın doğal dini asli, vahiy dinini ise arızı olarak değerlendirdiğini ifade etmektedir. (Kardaş, 2017, s. 21)

Anlaşıldığı gibi bazı deistler vahiyi imkânsız görmemiş gerekli olup olmaması noktasında belirsizlik taşımışlardır.

Deizm denilince akla gelen bir diğer şey; kâinatta yer alan mükemmel yasal düzeni kuran ve onun devamlılığına müdahil olmayan bir Tanrı fikri olduğu kabul edilirse bu bakış açısı tevhidi bir sistemde yetersiz olacaktır. Geçmişten edindiğimiz vahiy süreçlerinin bize ulaştırdığı bildirimler neticesinde, tevhit sisteminin merkezinde Tanrı'nın yaratıcılığı olsa da bu yaratıcılığın bir sınırdaki kalıyor olması insan yaşamı için yeterli bir aşama olmamaktadır. Bununla beraber insanın dünya macerasına yardımcı olacak farklı bileşenlerin de dâhli ile birlikte, genel bir yasa demetinin ileri sürülmesi

aslında yaratıcılığın karışık yapısı nedeniyle doğal bir durumdur. Kur'ân'î ifade ile sünnetullah diye ifade edilen bu olgu yalnızca fiziksel yasaları kapsamamaktadır. Evrende var olan her gerçeklik, Tanrı tarafından öngörülen bir yasal düzenleme olması bu durumun bir sahibi olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber yaratıcının saati kurup sonrasında karışmadığını ifade eden deist algı İslâm'ın Tanrısı ile uyuşmamaktadır. İslâm'a göre Tanrı, her an bir iş üzerinde olan, hem yarattığı düzeni hem de bu düzen içindeki irade sahibi olan insan varlığını kontrol eden bir varlıktır. Deizm'in öne sürdüğü paradigmlar, ilk görünüşte kabul edilebilir görünse de dünya hayatında desteğe ve yardıma gereksinim duyan insanın kendi haline bırakıldığı fikri kabul edilemez. Bu mesele sürecin hatasız kodlanmış olması ile ifade edilse de, kusursuz kanunların varlığıyla açıklansa da değişen bir şey olmaz. Çünkü her iki durumda da yaşanan hayatta bizimle beraber olmayan ve ihtiyaç halinde destek olmayan dualara cevap vermeyen bir Tanrı olgusu karşımıza çıkmaktadır. (Okumuş, 2017, s. 174)

Evrende var olan yasalar vahyin ve nübüvvetin olmaSına engel olacak bir durum değildir. Vahiy ile Allah bazen aklın bilemeyeceği şeyleri de haber vermiştir. Bu sayede insanın var olma ve sonunun ne olacağı ile alakalı bildirimlerde bulunmuştur. Allah Kur'ân'da şöyle buyurmuştur: “Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı.” (Ali İmran, 3/164)

Deizm'de peygamberlik ve vahiy önemli bir sorundur. Deistlere göre peygamberlere ve kutsal metinlere gereksinim yoktur. Nitekim Tanrı insanların doğru yolu bulmaları için akıl vermiştir. Bu nedenle ilahi dinler gereksizdir. Tanrı'nın yarattığı insanlara akıl vererek onları özgür bırakması anlamına gelen doğal din anlayışı en doğru yaklaşımdır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran insan olmanın temeli elbette akıldır. İnsanlarla iletişim kurmanın ortak payda oluşturma yolu da akıldır. Bu nedenle akılcı olmamak akla yaslanmamak olmaz. Asıl önemli olan aklın imkân ve sınırlarını iyi belirlemektir. Bilimsel konularda ve doğayı tanımada akla başvurmak gerekir. Bu nedenle kutsal metinler ve peygamberler bu gibi konulara bilgi verme türünden yer vermemişlerdir. Ancak saf akılla bilinemeyecek nereden geldim, nereye gidiyorum; ölüm, varlığın kökeni, hayat, iyi ve kötü nasıl ayırt edilir gibi konularda bilim ile cevap bulmak zordur.

Allah'ın insanı yaratıp sonra da başıboş bırakması hikmete aykırıdır. Yine gerçeği ve doğruları haber vermeden Allah'ın hesap görmesi de beklenemez. Bu sebeple Allah'ın bazı bilgileri vahiy ve peygamber aracılığı ile bildirmesi gerekir. Mesela hiçbir ebeveyn çocuğuna 'hadi senin aklın var git doğruyu kendin bul' demez. Çocuğunu kendi haline bırakmaz. Önce çocuğuna uzak durması gerekenleri ve güzellikleri anlatır sonra da daima uyarır. Aynı bu örnekteki gibi Allah da yarattığı varlığa sahip çıkar başıboş salıvermez. Deizm'in 'Tanrı verdiği akılla doğruyu bulmamızı ister' şeklindeki iddiaları çelişkilidir. Çünkü Tanrı ile herhangi bir irtibatı olmayan Deizm in, Tanrı'nın böyle bir şey istediğini bilmesi imkânsızdır. Mademki Tanrı hiçbir konuda bilgi vermemiş o halde aklın rehber edinilmesi fikri nereden gelmiştir. Bu anlamda aklın objektif değil keyfi olarak değerlendirildiği görülmektedir. Deizm'in Tanrı ile irtibat olan vahyi ve peygamberi inkâr ettiği için Tanrı üzerine söyleyecek sözü olmamalıdır. Öne sürdükleri akıl neye göre ve kimin aklı? Çünkü herkes Tanrı üzerine kendi aklına göre düşüncesini söyleyecektir. Kimse de Tanrı'ya referans olmadığı için bütün fikirler doğruluk ve yanlışlık olarak eşit olacaktır. Akıl yoluyla ahiret, cennet ve cehennem, buralara ne yolla gidileceği gibi kavramlar bilinemez. Eğer Tanrı bunun bilgisini vermediyse ona neden bu bilgileri vermediği sorulacağı için insanlarda itiraz etme durumu ortaya çıkacaktı. Bu niyeti taşıyan Tanrı insanlara bu bilgileri vermediği durumda onlara tuzak kurmuş gibi olurdu. Ayrıca Deizm'in Tanrı'nın varlığı konusunda dayandığı ilahi bilgi kaynakları yoktur. Bu açıdan Deizm'in Tanrı algısı mesnetsizdir. Kendi içinde tutarlılığı yoktur. Yalnızca mantıksal olarak Tanrı'nın varlığını kabul ederler. Buna göre Tanrı yalnızca vardır bundan başka da bir anlamı yoktur. Âlemle ve insanlarla hiçbir ilişkisi olmayan nasıl bir varlık olduğuyla ilgili bilgi edinilemeyen yarattıklarından hangi beklentileri olduğunu haber vermeyen Tanrı'nın var olması veya yok olması farksızdır. Deistlerin öncelikle böyle bir farkı ifade etmeleri gerekir. Nitekim böyle bir Tanrı'yı inkâr etmek yanlış mıdır, yanlış ise bunun yaptırımını var mıdır? Şayet böyle bir Tanrı bize bir şey anlatmıyorsa var veya yok olması aynıdır. Tanrı evreni yarattı ve kendi haline bıraktı fikri bilgi sahibi olan ve hikmete göre davranan Tanrı anlayışına terstir. Buna göre Tanrı herhangi bir amacı olmaksızın mükemmel bir evren ve insanı yaratmıştır. Eğer hikmetli olmasaydı Tanrı anlamsız ve saçma şeyler yaratırdı. Böyle bir Tanrı anlayışı kabul edilemez. Çünkü Tanrı kelimesi saçmalık ve anlamsızlık kavramlarını barındıramayacağından bu iddia çelişkilidir. Yaratıcıyı kabul edip dini

inkâr eden deistlerin kendilerince din öğretisi olarak çıkarımda bulunmaları zordur. Onlar muhakkak içinde yer aldıkları dini durumlardan etkilenecek düşüncelerini oluşturmuşlardır. Her ne kadar vahiyleri önemsemeseler de Allah'ın nasıl bir varlık olduğuna yönelik sıfatlarını ifade eden düşünceler gösteriyor ki vahiylerden faydalanılmıştır. Bkz. (Kütük, 2019, s. 261-266)

Aklı başlı başına yeterli gören deistler de bilirler ki herkeste var olan akıl farklıdır. Dolayısı ile ortak bir doğru ve yanlışlarda karar birliğine varılması güçtür. Mesela İslâm zinanın haram olduğunu vahiy ve peygamber yoluyla bildirmiştir. Eğer bunu haber vermese insanlar bu durumdan karşılıklı memnun olduklarını iddia ederek bunun yanlış olmadığını söyleyebilirlerdi. Veya dinin yasakladığı domuz ve alkol içinde bunlar geçerli. Alkolün zararları bilinse de sarhoş olmayacak miktardaki alkol kabul edilebilir diye ifade edilebilirdi.

Deizm le ilgili yapılan tanımlamalar bizi şu sonuca ulaştırmaktadır: Deizm 'e göre evren oluşum, evrim ya da gelişim diye ne isim verilirse verilsin dışsal bir müdahale olmaksızın içsel hareket ile kendi geleceğini şekillendiren bir yapıdır. Bu hususta Deizm'in vahiy anlayışının sorgulanması gerekir. Vahiy anlayışından kasıt Allah-insan ilişkileri ise bu Deizm'in ilkeleri açısından terstir. Çünkü Deizm de Tanrı yaşama devamlı müdahale etmemektedir. Eğer Allah-evren ilişkisi kastediliyorsa Deizm e göre yine Tanrı ile evren arasında yaratma haricinde bir ilişkisi yoktur. Sonuç olarak Allah-âlem ve Allah-insan ilişkisi durumlarında Deizm'in vahiy anlayışı kavramı havada kalmaktadır. (Çağlayan, 2017, s. 267-268)

Görüldüğü üzere deist tartışmalarının en önemli konusu vahiy, diğer bir ifadeyle peygamberlik konularıdır. İslâm açısından da en dikkat çekici bulunan deistlerin peygamberliğe ve vahye olan yaklaşımları ile bunun etrafında şekillenen din ve Tanrı tasavvurudur. Tanrı tarafından gönderildiği kabul edilen vahiy, deistlerce akıl sorgulamasından geçirilir ve akılla yargılanır. Fakat akıl ve vahiy ilişkisinin önemini deistler vurgulamamıştır. Deistlerce gerçeklerin akıl yoluyla bulunabileceği fikri, insanları doğru yola sevk edecek peygamberlerin gönderilmesi ihtiyacını geçersiz görmüştür. Aynı şekilde peygamberlerin bazı olağanüstü hallerinin var olmasını da geçersiz görmüştür. Bazı deistler eğer Mûsâ ve Îsâ gibi kişiler gerçekten var idiyse onların getirdiği öğretilerin akılla bulunabilecek doğal dinden farklı olmadığını savunmuşlardır. Kimi deistler Hıristiyanlığın saf ve tahrif edilmemiş halini gerçek doğal

din olarak kabul etmişler, söz konusu dini, “yaratılıştan itibaren Tanrı kalplerimize yazmıştır” yaklaşımını öne sürmüşlerdir. Bkz. (Dorman, 2009, s. 274-287)

Akıl ve gözlem ile tam olarak bir din öğretisine ulaşılamaz. Zaten Deizm’in de tam bir din öğretisi yoktur. Allah insanların fitratlarına bir takım his, doğru ve yanlışlıkları yerleştirmiştir. Ancak vahiy ve peygamber göndererek hem hakkıyla kendini tanıtmış hem de ahiretin olacağına yönelik haber vermiştir. Böylece insanların bundan bizim haberimiz yoktu yoksa senin isteğine uygun şekilde yaşardık diye itiraz edebilirlerdi. Allah bu itirazları ortadan kaldırarak yarattıklarına vahiy ve peygamber aracılığı ile bilgiler vermektedir. Bu durum Kur’ân’da şöyle belirtilmiştir: “Müjdeleyen ve uyanan peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah’a karşı tutunacak bir delilleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir.” (Nisâ, 4/16)

Thomas Chubb, Kutsal Metinler aracılığı ile gönderilen vahyin, insanlığa güven vermeyen bir rehber olduğunu dillendirmiştir. Ona göre vahiy dininin aksine doğal din, doğru ve olması gereken pratikleri ile hem aklın hem de doğanın bozulmamış saf dinidir. Dolayısı ile açık ve net olan doğal din yeterli olduğundan herhangi bir vahye gereksinim yoktur. Rousseau ise, Tanrı’nın vahiy ile din göndermesini, peygamberlere yetki ve mucizeler vermesinin, insanların yazdığı ancak kutsal olarak kabul edilen kitapların olmasını, Tanrı ile kul arasında başka insanlar olmasını anlaşılır bulmaz. Voltaire de, peygamberlik kurumunu alaycı bir tavırla eleştirir. Ona göre peygamberler arasında birbirine aykırı durumlar vardır ve bu anlaşılabilir gelmemektedir. Geleneksel inançlardan hareketle peygamberlerin işkence görmeleri, öldürülmeleri bazısının gökyüzünde gezmesi ile alakalı şöyle söylemiştir: “Şu peygamberlik mesleğinin nankör bir meslek olduğunu kabul etmek gerek. Eli (Yahudi peygamberi) gibi, dört beyaz atın çektiği nurdan güzel bir araba içinde, gezegenden gezegene dolaşan bir peygamberin yanı sıra, yalınayak yürüyen, kapı kapı dolaşarak bir lokma ekmek dilenen yüzlercesi var.” Bkz. (Dorman, 2009, s. 296-300)

İbnü’r Râvendî (ö.301/913-14) İslâm düşüncesinde deist anlayışının öncü isimlerindendir. Ona göre peygamberler masum değil, gereksiz ve zararlıdır. Hz. Muhammed de aynen böyledir. Allah insana yegâne kudret akıl vermiştir. Bu sebeple her şey akılla çözüme kavuşturulabilir. (Öztürk Y. N., 2016, s. 119-120)

Doğu dünyasında da Batı dünyasındaki gibi nübüvveti gereksiz bulan fikirler olmuştur. Bunlardan biri olan Berâhime’ye göre peygamberlerin anlattığı şeylerin iki

özelliği vardır. Bunlardan biri aklın onayladıkları diğeri aklın onaylamadıkları şeylerdir. Buna göre aklın kabul ettiği şeylerde peygambere gerek yoktur. Eğer akılın kabul etmediği bir şey ise o şey makbul değildir. Berâhime'ye göre akıl hâkim, âlim ve kadir olan nimetler veren Allah'a aklî deliller ile ulaşılabilir. Bu yüzden peygamberlerin insanlar üzerinde emir ve nehiyleri gerektirecek üstünlüğü olmadığını ifade ederler. İslâm düşüncesinde deist anlayışa sahip olan bir diğerkşi de Ebubekir er Razi'dir. Ona göre akıl doğruyu ve yanlış birbirinden ayırt edebilir ve ilahi gizemleri bilebilir. İnsan sahip olduğu akılla hayatını düzenler ve Tanrı'yı bilir. Bu nedenle akıl dışında yol göstericiye ihtiyaç yoktur. Yine bazı insanların diğerk insanlardan ayrıcalıklı olarak rehberlik etmesi haklı bir durum değildir. Nitekim insanlar akıl olarak eşit dünyaya gelirler. İnsanlar arasındaki farkın sebebi yetişme ve eğitim şekillerinin farklı olmasındandır. Peygamberlerin getirdikleri birbiri ile çelişmektedir. Anlaşılacağı üzere Deizm ve Berâhime'nin akla, vahye ve peygamberliğe yönelik fikirleri birbirine benzemektedir. Her ikisi de aklı yüceltmış ve dinde tek kaynak olarak aklı kabul etmişlerdir. Buna göre peygambere ihtiyaç olmadığı ve sahtekâr oldukları bile atfedilmiştir. Dünyada insanları sınıfa ayıranlar, köleleştirenler ve haksız muamelede bulunanlar hep aklı esas alan kişilerdir. Kendilerini haklı bulan bu gruhun tek başvurdıkları akılları idi. İnsanı yaptığıının kötü olduğuna ikna edecek, onu uzak tutmak için insanda hüküm sahibi olabilecek ve yol gösterebilecek, yaptırım kudreti olan bir durum gereklidir. İşte bu durum peygamberler ve vahiylerdir. Deizm'in Allah'ın âleme müdahil olmamasını ifade etmesi insanın Allah'a yönelik sorumsuz ve özgür olmasına sebep olmuştur. Daha sonrasında nübüvveti de reddederek peygamberlerin insan üzerinde olan etkinliğini de yok etmiştir. Allah'tan korkmayan ve Peygamber kontrolü olmayan insan bir özgürlük alanına atılmış Akılını kimi zaman Tanrı yerine kimi zaman nübüvvet makamına getirmiştir. Tanrı'nın görmediği, sonsuz, peygamberin kontrol etmediği, cezanın olmadığı sorumsuz bir alan ortaya çıkmıştır. (Gündoğar, 2017, s. 34-35)

Sonuç olarak deistlerin, vahiyle ilgili yaklaşımları bu şekilde olduğundan onlar vahyi tebliğ etmek amacıyla peygamberlerin gönderilmesini gereksiz olarak ifade etmişlerdir. Özellikle Hz. İsa ve diğerk peygamberler bazıları tarafından sahtekâr, bazılarınca ahlâkî öğretmen, bazılarınca da güçlü bir doğal din savunucusu olarak nitelendirilmiştir. (Dorman, 2009, s. 293)

İslâm düşüncesinde nübüvvet reddedilmemiştir. Günümüz Deist tartışmaları ise en çok nübüvvet etrafında şekillenmiştir. İslâm düşünce ekollerinin peygamberlik tartışmaları daha çok peygamber gelmesi Allah için mümkün mü yoksa zorunlu mu şeklinde teolojik tartışmalardır. Ancak tüm İslam ekolleri peygamberlik olgusunu tartışmasız kabul etmektedir. Buna göre nübüvvetle ilgili iki husus vardır. Biri Allah'ın peygamber gönderdiği ve onlara inanılması gerektiği, diğeri ise Deizm'in Batıda ortaya çıkma sebebi olan Hristiyan inancıdır. Çünkü o dönem Hristiyanlıkta, tahrif edilmiş İsâ anlayışı mevcuttu. Kimliği belli olmayan Tanrı mı insan mı yoksa yarı tanrı mı tartışmalarıyla peygamberlik anlayışı reddedilmiştir. Dolayısıyla deistlerin bu inancı inkâr etmesi doğaldır. Fakat bu durum İslâm'ın peygamberlik anlayışı ile uyumlu değildir. İslâm'da peygamberlik anlayışı Hristiyanlıktaki gibi tahrif olmamıştır. (Düzgün, 2017, s. 13)

Sonuç olarak Allah'ın kendinde bulunan bir takım sıfatları vardır. Dolayısıyla inâyeti gereği yarattıklarına bazı bilgiler vermesi O'nun rahmetindendir. Hatta kimilerine göre (mesela Mu'tezile) Allah'ın insanlara doğruyu yanlıştan ayırt edecek vahiyler göndermesini zorunludur.

Ayrıca Deizm'in vahye ve nübüvvete olan tutumu genelde Hristiyanlığa yöneliktir. Deistler dinin, din adamları ve kiliseye göre şekillendiği söyleyerek gittikleri yolu yanlış olmakla suçlar. Fakat İslâm, ilk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar gelen vahiylerdeki temel inanç esaslarının aynı olduğunu vurgular. Sadece akıl ile Allah'ın varlığı, doğrunun ve yanlışın ne olduğu eksik olarak bilinir. Bu yüzden Allah peygamber göndererek hem bir insanın nasıl olması gerektiği örneğini göz önüne sermiş, hem de aklın kestiremeyeceği ibadetleri bildirmiştir. Ayrıca peygamber göndermeden ceza vermeyeceğini de bir âyette şöyle bildirmiştir; "... Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz." (İsrâ, 17/15)

2.6.3. Deizm'de İnsanın Doğası Ve Ahlâkî Yapısı

İslâm da insan doğasına fitrat adı verilir. Bu fitrat sayesinde insan inanma içgüdüğü ile dünyaya geldiği kabul edilir. Bu nedenle Allah'ın varlığı bilinebilir.

Deizm'e göre insan doğası Tanrı'nın var olduğunu ve insanlardan ne istediğini bilebilir. Deistler, insanın sahip olduğu bu özellikler sebebiyle Tanrı'nın ayrıca bir ileti

göndermesini gereksiz bulurlar. Allah'ın akıl yolu ile bilinebileceği düşüncesinin benzeri daha önce ilahi kaynaklı dinler tarafından da savunulmuştur. (Dorman, 2009, s. 431-432)

Orta Çağ'da insan merkezli toplum ve âlem tasavvuru öne çıkmaya başlayınca hakikate akıl ile ulaşılabilmesi inancı artmış ve geleneksel toplum ilişkileri zayıflamıştır. 15. yy.dan sonra durağan düşünceli Avrupalılar feodal rejim ve kilise baskısından kurtulmak için daha özgürlükçü bir toplumsal yapı fikrini benimsediler. Bu düşünce liberalizm ile benzerlik göstermektedir. Deizm din anlayışı ve liberalizm hem dini konularda hem de kişinin özgürlüğü konularında benzerlik göstermiştir. Liberalistler tüm alanlarda insanı merkeze almış, deistler de din söz konusu olunca akli tek merci görmüşlerdir. Deizm için bütün sorumluluk ve kontrol akıldadır. Böylelikle Tanrı kontrolünde olmayan kişi sorumluluklarından da kurtulmuştur. Çünkü onlara göre akıl, Allah yerine geçmiş ve insanın dini görevlerini ve ahlâkı belirlemiştir. Böylece sorumluluklar da kalkmıştır. Liberalizm de Tanrı'yı yaşamın dışına atmış öyle ki Tanrı'ya düşman olmuş, bu sayede insanları ve davranışları sorgulanamaz hale getirmiştir. Aynı Liberalizm gibi deistler de Tanrı'ya düşmanlık gütmemişse de Tanrı'nın evren ve insanla olan iletişimi inkâr ederek Tanrı'yı dışarı atmıştır. Ve öne sürdükleri tabii din anlayışı ile ahlâkî ilkeleri belirlemiş kendini Tanrı makamına erştirerek akıl dini ortaya koymuşlardır. Böylelikle yeterince özgürleşmiş ve her istediğini yapar hale gelmiştir. Haram ve helalleri kendine göre değiştirmiş, yaptığı haksızlıkları kötülük değil de hak olarak görmüştür. Bu nedenle sorumluluk duygusu içinde olmamıştır. Deistler ilk düşünce olarak Tanrı'nın âleme müdahil olmadığını benimsediklerinden dolayı hesap verecek makamı ortadan kaldırmışlardır. Deizm bu sorumsuz özgürlük düşünceleri sebebiyle yaptıklarından hesaba çekilmeyeceğini bilmiş ve kendini hükümdar psikolojisinde hissetmiş. Tarihte meydana gelen onca haksızlık ve kötülükler Deizm e göre ahirette cezalandırılmayacaktır. Ancak vicdan ve doğru düşünce bu durumu kabullenemez. Deizm'in evrene ve insanlara müdahale etmeyen Tanrı fikri, akli ve vicdanı kontrol edip engelleyecek makamı yok etmiş, insana sınırsız ve kontrolsüz bir özgürlük vermiştir. Deistler tüm hareketlerinde sorumluluk taşımamış ve özgür olmuş, Allah'ın verdiği nimetleri kullanmış ama şükretmek gibi bir fikri de benimsememiştir. Allah'a kul olma bilinci taşımamış ve ibadetler söz konusu

olmamıştır. Ya da Allah'ın yasakladığı şeylerde kişiye bir ceza olacağı da benimsenmemiştir. (Gündoğar, 2017, s. 32-33)

Allah Kur'an'da insanların Allah'ı bilecek özellikte yarattığını bildirmiştir. Örneğin “Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe mi var?...” (İbrahim, 14/10) ve “O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel!” (Rum,30/30) Ancak Allah'ı bilmek yeterli değildir. Mesela peygamber bildirmese aklımızla bulduğumuz Tanrı'nın bizden ne şekilde ve neler istediğini bilemeyiz. Mesela hırsızlığın haram olduğuna yönelik bir çıkarımda bulunamayız. Mesela hac gibi bir ibadet olduğu ve bu ibadetin nasıl gerçekleşeceği akılla bilinemezdi. Keza bu durum namaz, oruç, zekât ve sadaka için de geçerli.

Doğal din anlayışını yeniden sorgulamak gerekirse, çoğu zaman dinin doğası ile doğal dinin örtüşmekte olduğu tahmin edilebilir. Buna göre din öğretilerinin ilkeleri ve doğanın işleyişi arasında bir uyum söz konusudur. Bu konu İslâm teolojisinde bulunan “genel hidâyet” ve “özel hidâyet” konularını hatırlatmaktadır. Genel hidâyet teorisi; Allah'ın bir uyarısı veya rehberliği olmadan insanın, gerçeğin bilgisine ulaşabilecek yeteneğe sahip olarak yaratıldığını ifade eder. Yani evren dışsal bir uyarıcı olarak, içsel yetenek olan insan aklına duyular aracılığı ile hayatın hedef ve anlamını göstermektedir. İnsanda var olan yetenek; fitrat ve akıl olarak adlandırılmıştır. Eğer insan, doğasında var olan gücünü keşfedip bir medeniyete dönüştürebilirse kendini gerçekleştirebilir ve hidâyete ulaşabilir. Özel hidâyet; genel hidâyetin fısıldadığının (hayatın anlamı ve hedeflerinin) ötesinde hayatın anlamının vahiy yolu ile haber verilmesidir. Böylece insan aklına evrenden yani dıştan bir uyarıcı değil, direk haberin kendisi sunulmaktadır. O halde İslâm teolojisinde yer alan genel hidâyet teorisi ile Deizm'in önerisi olan doğal din anlayışı arasında bir benzerlik söz konusudur. Deizm de insanın yolunu kaybetmesi evrim döneminde yok olması durumu ile eşdeğer gibidir. Nitekim Deizm e göre evrendeki yasa, bir seçilime/ doğal seleksiyona dayalıdır. Seçilim, bir yapının benzeri olanlarına göre çevresel faktörlere karşı daha iyi uyum sağlanması sonucunda varlığını devam ettirmesidir. Diğer bir ifade ile insanın doğruya erişmesi ile varlığını sürdürmesi aynıdır. Bu bakış açısına göre evren bir var olma savaşıdır, dinlerin öne sürdüğü gibi hesabı başka evrende olacak olan bir Sınav yurdu değildir. Buradan hareketle din öğretilerinde yer alan hakikatlerle Deizm'in bahsettiği doğal din anlayışı arasında önemli farklar olduğu görülmektedir. Çünkü din öğretileri; varlıkların devamı ve

yalnızca fayda üzere davranış sergilemeyi hikmete aykırı kabul etmekle birlikte böyle bir yaşamın yalnızca şuuru olmayan varlıklar için söz konusu olduğunu ifade etmiş, özgür irade ve akıl sahibi olan insanlar için de bir takım ilkeler belirtmiştir. İslâm teolojisinde evren yok olacaktır yani sonludur. Hareket ve gelişimine rağmen evren bir gün yok olacaktır. Fakat insanoğlu için bu bir son değildir. İnsan yeniden yaratılarak ilk hayatındaki yapıp ettiklerinde göre karşılık alacağı başka bir evrende var olmaya devam edecektir. Diğer bir ifade ile insanın araştırma ve vahiy ile doğruya erişip erişmemesine bakılmadan yeniden yaratılması bu durumun kendi mücadelesine değil dışsal güce bağlıdır. Hatta insan Kur’ân âyetlerinde açıkça belirtildiğine göre bu ikinci hayatında ne kadar istese de varlığına son verme imkânına sahip değildir. Bu durumda insanın sorumluluğu ne olursa olsun var olmaya çalışma değil hayatına sebep olacaksa bile ahlâkî ve doğru olandan yana bir duruş içinde olmaktır. Kur’ân da bu durum şöyle ifade edilir; “Ve derler ki: ‘Eğer biz (elçileri) dinleseydik yahut (alımızla) düşünüp anlasaydık şu azgın ateşin halkı arasında bulunmazdık!’” (Mülk, 67/10) Buna göre genel hidâyet kavramı ile Deizm’in doğal din anlayışı birlikte düşünülemez. Çünkü dini ifade, hayatı sadece dünya ile sınırlandırmayıp ahireti de içine alarak ebedi bir süreç tasavvur etmektedir. Deizm ise mücadele etmeyen insanın yok olacağı bir evren tasavvuruna sahiptir. (Çağlayan, 2017, s. 267-268)

Deizm insan doğasında ahlâkî ilkelerin bulunduğunu ve aklın bir şeyin ahlâkîliği konusunda yeterli ölçüt olacağını ifade etmiştir. Ancak insanlar içerisinde yer aldıkları çevresel faktörlere göre bir şeyin ahlâkîliği üzerine çıkarımda bulunabilir. Bir ülkede ahlâkî olan bir durum bir başka ırkta ahlâksızlık olarak nitelendirilebilir. Yani ortak evrensel ahlâkî ilkelerin olamayacağı anlaşılmaktadır. İşte din evrensel değer olarak belli ilkeler getirerek insanları ortak bir paydada buluşturur. Mesela yıldıza tapan bir toplum içinde doğan çocuk çevresinde gördüklerini yadırgamaz. Ya da özgürlük adı altında yapılan eşcinsel evlilikler o toplumda ahlâk dışı olarak nitelendirilmez. Ahlâkî ilkeler söz olarak ifade edilmenin dışında pratikte de karşılığı olmalıdır. Bu durumda kişinin var olan ahlâkî ilkeye ‘neden bunu yapmalıyım veya neden bunu yapmamalıyım’ sorularının cevaplarını vermesi gerekir.

Din ve ahlâk ilkeleri vahiy ile belirli olmadığı zaman oluşan boşluk akıl ile doldurulmaya çalışılmıştır. Deizm’in sınırsız özgürlük alanı vermiş olduğu insan, sahip olduğu yetki ile kulluk görevlerini akıl öncülüğünde şekillendirmiştir. Fakat insanın

yolunu bulması ve eğitilmesi için ilahi bir vahiy gereklidir. Tanrı'nın hâkimiyeti bir insanın diğeri üzerindeki egemenliğine benzemez. Sadece akıl ile insanlara doğru tebliğ de bulunulamaz. (Gündoğar, 2017, s. 31)

Doğal din ve vahiy din tartışmalarından sonra doğal dinin vahiy dininin tüm doğrularını kapsadığını fakat semâvi dinin farklılık gösterdiği ifade edilmiştir. Var olan farklılık ahlâkî açıdan ya anlamsız ya da hurafe olarak nitelendirilmiştir. (Dorman, 2009, s. 343)

Dinin doğaya uyumu demek Allah'ın varlığı da olmak üzere din ile alakalı bütün kanıtların tabiatta bulunabileceğidir. Ve bu kanıtlar akıl ve duyu organları ile bulunabilir. Bu yetenek insan fıtratında bulunmaktadır. Âlemin akıllı tasarım olduğunu söyleyenler akıl ve duyular ile bu tasarımın yaratana ulaşılabilir. Doğal din vahiy olmaksızın aklın gerçekleri keşfetme yetisini sahip olduğunu ifade eder. Kur'ân-ı Kerîm'in "Allah Âdem'e isimleri öğretti..." (Bakara, 2/31) âyetinden hareketle Allah'ın bilgi edinme hususunda insanoğluna tam yeterlilik verdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle insan tabiatının gerçekleri bulmada yetersiz olup gayb ile devamlı ilişkisi olan birine ihtiyaç duyma fikri bu âyet ile örtüşmemektedir. (Düzgün, 2017, s. 11-12)

Deizm, ahlâkın dinlerden bağımsız olduğunu söyler. İnsan hem nefsi istekleri olan hem de doğasında iyilik barındıran bir varlıktır. Ve nefesine uyarak hatalar yapabilir. Daha önce de belirtildiği gibi insanlar yaptıklarını mantığına uydurarak herhangi bir sorun görmez. Ve nefesine uyan kişi de git gide alçalır. İşte bu noktada dinin ve ahlâkî ilkelerin gerekliliği anlaşılmaktadır. O yüzden deistlerin dediği rasyonel ahlâk kurallarını belirlemek güçtür. İlahi bildirimler neticesinde fıtratıta var olan iyiliğe yönelim gerçekleşebilir. Bu da Allah'ın istediği bir durumdur.

İslâm düşünce ekolünden Mu'tezile de akıl ile Allah'ın var olduğu bilgisine sahip olunabileceğini ifade etmiştir. Bu düşünürlerden Nazzâm'ın (ö. 231/845), 'akıl sahibi insanın şariat gelmeden evvel Allah'ın varlığını bilir' şeklinde yaklaşımı, Ebü'l Huzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849-50) da bütün bilgilere akılla erişilebileceği şeklinde yaklaşımı bulunmaktadır. Mâtürîdî ise Allah'ın var olduğunu akıl ile ancak dini emir ve isteklerin şariatla bilinebileceğini ifade etmiştir. Eş'arî de bu meselede orta yolu benimsemiş ve mârifetullahın önce akılla sağlandığını sonrasında ise şariat ile vacip olduğunu söyler. (Çubukçu, 1967, s. 10) Allah'ın varlığını ispatlama da Ebû Hanîfe (ö.150/767) ise hem aklî hem de naklî delilleri birlikte kullanmış daha çok bidat ehli ve

durabilecek yetenekte yarattığına dikkat çekilir. Yani Allah fitraten, insan nefsinin biçimlendirmiş hem bozukluğu hem de korunmayı yerleştirmiştir. (Dorman, 2009, s. 432-434)

Sonuç olarak elbette ahlâkın akla mantığa uygun olması gerekir ama bu durum Allah'ın bildirimlerini temel olarak benimsemekle olur. Aksi halde güçlünün güçsüzü ezdiği bir toplumla karşılaşırız ve tek bir doğru ya da tek bir yanlış olmaz ahlâka dair her kafadan bir ses çıkar. Vahye dayandırılmayan ahlâk ilkeleri akla da uygun olmamaktadır.

2.6.4. Deizm'de Âhiret Anlayışı

İnsan içsel olarak ahiretin var olmasını ister. Hem içimizde bulunan sonsuz yaşama isteği gereği hem de gerçekleşmeyen adaletin karşılık bulması için.

Deizm de ahiretin var olması ve ruhun ölümsüz olması hususlarında ortak bir görüş bulunmamaktadır. Kimi mutlak adalet gereği ahiretin olması gerektiğini söylerken kimi deistler de bu düşünceye karşı çıkmaktadır. Yine bazıları ödül ve cezanın bu dünyada olduğunu söylerken bazıları da ahirette olacağını savunur. Mesela deist yazarlardan Anthony Collins'e göre ruh maddidir ve ruh ölümsüzdür düşüncesinden hareketle ahiret fikrine karşı durur. Bir diğer deist yazar Herbert of Cherbury ise Tanrı'nın insanları dünya yaşamında yaptıklarından dolayı sorumlu tutup iyilik ve kötülükleri, cezalandırıp veya ödüllendireceğini ifade ederek ahiretin olacağını kabul etmiştir. Lord Bolingbroke da ahiretin var olup olmadığı noktasında şüpheler taşır. Eğer bir ahiret yaşamı varsa de ona göre cezalandırma yoktur. O ahiretin varlığı ile alakalı anlatılanları halkın aklını uyutma çabası olarak görmüştür. Nitekim ahiret yaşamı doğal din ile de uyumlanmamaktadır. Çünkü tabii yasalar ile aynı anda var olmamıştır. (Seyrek, 2019, s. 172-173)

Deizm de bulunan bir grubun ahiretin varlığına yönelik yaklaşımına yönelik bilgiye nerden ulaştıklarını sormak gerek. Çünkü akıl gaybi konu olan ahireti ilahi bir bildirim olmadan bilemez. Kimileri de inkâr etmek adına şüpheli tavrı benimsemişlerdir.

İslâm'ın ve Deizm'in Tanrı inancı arasında var olan bir diğer fark yaratıcının, yarattıklarını gözetiyor olması ve öldükten sonra hesaba çekecek olmasıdır. Allah'ın

Kur'ân'da en fazla bahsettiği konu olan tevhitte sonra bahsi geçen en fazla ikinci güçlü inanç ise ahiret inancıdır. Ahiret inancının Deizm de silik olduğu ifade edilebilir. Deizm de bulunan mükemmellik düşüncesi bu inancı ortadan kaldırmış gibi görülmektedir. Ancak bu düşünce Allah'ın adil olması ve âlemi yönetmede adalet ilkesine sahip olması açısından doğru değildir. Bu durumda deist kabuller şu şekilde sorgulanmalıdır; 'Allah'ın rahmet sıfatı var mı? Hesap sorulmayacak mı? Deizm de Allah gözetici değil midir? Dünya macerasında nasıl bir yaşam sürülmesine ilişkin bazı ilke ve elçiler olması anlamsız mı? Peygamber gönderilmesi evrenin işleyişine ne zarar verebilir? Cin, melek ve şeytan gibi varlıkların olması saat gibi işleyen evrene ne gibi bir sakıncası olur?' gibi soruları arttırmak mümkündür. Eğer Deizm içinde yer aldığı protesto hareketi ve antitez çemberinden kurtularak bir seçenek ve tez olabilseydi, Allah'ın âleme müdahale ettiğini yasalar çerçevesinde anlamlandırabilirdi. İslâm'da dua mekanizması bu müdahalenin belirli bir şekilde gerçekleşmesini mümkün kılmaktadır. Çünkü İslâm'a göre her şeyin sahibi olan Allah gören, gözetken ve gerekli durumlarda ise cevap verendir. (Okumuş, 2017, s. 179)

Ahiretin yok olduğu durum düşünüldüğünde yapılacak davranışların iyi mi kötü mü olacağına dair akla dayalı temel ne olmalıdır? Veya kişinin iyi davranışa yönelmesini gerektirecek onu motive edecek sebeplerin olması gerekmez mi? Bu nedenle ahiretin olması gerektiği ve burada ödül ve cezanın olacağını bilerek dünya hayatının ona göre şekillendirilmesi doğru olacaktır.

Aslında hesap bilinci olmayan her birey açısından kâinata müdahale etmeyen Tanrı fikri, anı yaşayan ve sınırsız yaşam fikri olanlara kolaylık sağlamaktadır. Bu fikre göre yarattıklarını gözetmeyen bu sebeple de hayata dâhil olmayan Tanrı'nın, sorumluluk alanı üzerinden hayattan çekildiği anlaşılmaktadır. Bu eğilimin temeli olarak Tanrı algısından ziyade insanın gelişmiş ve fazlaca şişmiş egosu kabul edilebilir. Hesap vermeyecek olmak bilinçli tercih olarak haz ve zevk üzerine inşa edilmiş yaşam, bazı gençlerin hoşuna gidebilir. Hesap vermeme düşüncesi veya isteği haz ve hızza sahip zamane gençliğine daha kolay gelebilir. Fakat bu Tanrı fikri sadece bu dönemin tartıştığı bir konu değildir. Kelam ilminin modern çağdaki bu tür sapmalar için yeni bir şeyler söylemesi gereklidir. Çünkü geçmiş söylemler bugünün insanına yeterli gelmeyebilir. (Okumuş, 2017, s. 176)

Ahlâkî yasalar akıl yürütme yoluyla bulunarak bilinebilir. Fakat insanlar, eğer ölümden sonra bir diriliş olmayacaksa, dünyada yaptıklarının sorumluluğunu almayacak ise neden ahlâkî ilkelere uymalı veya neden iyi olmayı tercih etmeli? Bu gibi sorularda insan aklını merkeze oturtan Deizm'in hakikat anlayışı bu gibi soruları doğru şekilde ifade etmede yetersiz olmaktadır. Ancak Deistler arasında, insanın dünyada bir amacının olup olmadığı hususunda fikir birliği olduğu söylenemez. Aynı şekilde Tanrı insanı neden yarattı ve neden akıl verdi gibi soruların da yanıtı bulunmamaktadır. Bu durumda deistlerin bir kısmı bu şekilde agnostik bir bakış açısına sahip iken bir kısmı da insanın yaptıklarının mutlaka bir karşılığı olacağına inanmaktadır. Bir deist olan Herbert'e göre Allah varlığına göre kulluk etmek, af dilemek, ahirette ceza ve ödül ummak insanın görevidir. Çünkü bu inanç, bütün insanların paylaşacağı akla dayalıdır. Dini geçimişi her ne olursa olsun herkes açısından kabul edilebilirdir. Herbert, gerçekten Deizm'i tarih süresince tüm insanların temel dini inançları olarak görmüştür. Bkz. (Staloff, 2008) Ahiret hayatını reddeden insan, bu dünyanın imtihan yurdu olmasını da reddediyor, demektir. İnsan yapıp ettiklerinin bir karşılığını görürse eğer ahiretin varlığı anlamlı olur. Ceza almadan ölenlerin karşılığı veya öldürülen bebeklerin hakkı ne olacak? Gibi soruları adalet duygusu olan insanların vicdanını rahatlatacak şekilde cevaplar verilmesi gerekir. Eğer Tanrı insanın yaptıkları ile alakadar olmuyorsa, müdahale etmiyorsa ya da hesap verilmeyecekse ahiretin var olmasının bir anlamı yoktur. Deizm ölümden sonra beden ne olacağı ile ilgili iddiası yoksa da bu konuda Tanrı'ya şüphe duymadan güven duyduklarını ve O'nu sevdiklerini ifade ederler. Thomas Paine'nin şu sözü, Deizm'in ahiret fikrini ifade etmek için örnek verilebilir; "Bana bu varlığı verenin, bu vücut içinde ya da istediği başka bir biçimde bunu devam ettireceğine dair gâyet olumlu kanaatlerim ve inancım var; bu varlığımdan önce de başka bir varlık olarak evrende yer aldığıma da inancım tam olduğundan, gelecekte de varlığımın sürmesi ihtimali çok yüksektir." Deizm'in ahirette ne olacağı, insanların hesap verip vermeyeceği gibi konularda bir yargıları yoktur. Bu ifadeler ise reenkarnasyonu hatırlatan ümit ve beklenti taşımaktadır. (Bozkurt, Kuyucu, 2020, s. 461-462)

İnsanlar bir davranışta bulunduklarında genelde kendi yararına olan şeyi tercih eder. Ortak bir ahlâkî ilkenin olmadığı neyin niçin yapılmasına yönelik fikri olmayan insanlar kendi özgürlüklerine göre tercihte bulunurlar. Fakat dini emirlerin bazıları

insanlarda kayıplara sebep olabilir. Bu da kişiyi bencillikten kurtarır. Mesela zekâtta kişi malından verir kayba zarara uğrar. Ama bilir ki bunun karşılığı ya dünya ya da ahirette olacaktır. Çünkü Allah bunu istemiştir ve vaadi de mutlaka gerçekleşecektir. Yani kişi ödüllendirileceği motivesi üzerine bunu yapınca neyi niçin yaptığının bilincinde olur.

Ahirete inanmak, bazı insanlar için Allah'ın var olmasına inanmaktan daha zordur. Ancak bilim ve akıl bu konuda fazlaca delile sahiptir. Çünkü ölümden sonra paramparça olan vücudun tekrar dirilmesi kimilerine göre anlaşılması epey zor gelmektedir. İnsan aklı bu durumu kolay kabul edememektedir. Aslında en çok bu sebepten dolayı ateistten ziyade, Allah'ı kabul eden ancak vahye, dine ve ahirete inanmayan deistler vardır. İnsanlar, Allah'ın var olması gerçeğinden kaçamadığı için Allah'a inanmaya mecbur kalıyor, fakat anlamakta daha çok zorlandığı ölüm sonrası dirilme nedeninden dolayı ise ahireti inkâr ederek deist olmayı tercih ediyorlar. (Öztürk D. M., 2014)

İnsan için temel sorulardan biri öldükten sonra kişiye ne olacağıdır. İlahi bilgilerin öne sürdüğü en temel öğreti ise ahiret hayatıdır. Aslında tek tanrılı dinler haricinde ahiret hayatı ile alakalı kabul edilebilir başka bir öğreti de bulunmamaktadır. Mesela ölümün bir yokluk olmadığı ahiretin varlığının bilinmesine bağlıdır. Aksi halde insanı ölüm korkusu ve yokluk endişesi kaplardı. Ahiretin var olduğunu din olmadan bilmek mümkün değildir. Dinlerin var olduğunu kabul etmeyip ahiretin varlığına inanarak ceza ve mükâfatın olacağını düşünenler için ilahi dinlerden etkilendikleri söylenebilir. Bu hususta Allah'ın bildirmesi üzerine ahiretin var olacağı ile alakalı teminat vermesi sonucu ahiretin varlığına hükmedilebilir. Aksi takdir de ahiretin ve ödül cezanın olacağı bilinemez. Dini reddedenler ahlâkî bir davranışı ahirette verilecek mükâfat ve cezaya göre değil, davranışın kendi zatında iyi olduğu için aklen yapılması gerektiğini ifade ederler. Fakat bu şekilde insanların erdemli davranışlara uygun olarak hareket etmesi oldukça güçtür. Eğer ahiret reddedilirse yaşamın bir amaca yönelik olması da anlamsız olacaktır. Bu şekilde bireyin yaptığı kötülük ve iyilikler kendisi gibi yok olacaktır. Çünkü bir davranışın iyi olduğu için yapılmasını temellendirecek rasyonel bir neden anlamsız kalacaktır. Ya da insanları sırf iyi olduğu için iyiliğe motive etmek ya da kötülükten caydırmak ahiret fikri olmadan nasıl olacaktır? Bkz. (Dorman, 2020, s. 184-186)

Deistlerin bir kısmı ahireti kabul etmekle beraber ilahi dinlerdeki gibi ayrıntılar yer almaz. Her ne kadar detaydan bahsetmeseler de dünyada ki iyilik ve kötülüklerin ölümden sonra bir karşılığı olacağını kabul ederler. Kendisi bir deist olan Herbert tüm dinlerin, ruhun ölümsüzlüğünden, ahiretin varlığından, bu dünyada suç işleyip de karşılık bulmayanların Tanrı tarafından cezalandırılacağını öğrettiğini ifade eder. Aynı zamanda ölümden sonra hayatın olduğuna ve burada ceza ve mükâfatın olacağına dair inancın yaygın olduğunu ifade eder. Herbert dünyanın en ücra tarafında bile ruhun ölümsüzlüğü fikrine rastlanıldığını belirtir. Blount ise hiçbir insanın kötü olarak yaratılmadığını tersine iyi olarak yaratıldığını söylemiş, Tanrı'ya iman ve itaati bulunan kişinin öldükten sonra ruhunun Tanrı'ya kavuşacağını belirtmiştir. Ölümden sonra merhametli olan Tanrı'nın huzuruna gidilir. Tanrı kötü olmadığından yargılaması da kötü olmayacaktır. Nitekim O mutlak güç sahibi olduğundan insanlardan rövanş alma gibi bir amacı bulunmamaktadır. Bir diğer deist Dryden, gelecekte mutlu olmanın Tanrı isteklerine uymakla mümkün olduğunu fakat insanların bu istekleri yerine getirmediğini söyler. Radikal deistlerden Paine, öldükten sonra bir hayatın olduğuna inandığını ve orada mutlu olmayı umut ettiğini belirtmiştir. Deistlerin ahiret konusunda hemen hemen aynı fikirlere sahip olduğu görülmektedir. Yani deistler de ölümden sonraki hayatta mükâfat ve ceza olacağını benimsemekle beraber orada mutluluğa erişmenin yolunu Tanrı'ya itaat etmek ve ahlâklı yaşamakla mümkün olduğunu söylerler. (Altunışık, 2019, s. 636-637)

Dünyada yaşam olarak iyi durumda olanlar ve kötü durumda olanlar vardır. Taraflardan biri Allah rızası için çaba gösterip sabrederse eğer ahirette ödüllendirileceğini bilir ve ümit var olur. Diğer taraftan imkân sahibi grup şımarıklığa düşüp Allah'tan uzaklaşabilir. Ama Allah âyetlerinde herkese dünyalık rızkını verdiğini ve bunu emeğe bağlı kıldığını ifade eder. Eğer ahiret olmasa bu iki grup arasında adalet gerçekleşmemiş olur. Allah "...kim dünya nimetini isterse ondan kendisine veririz; kim ahiret nimetini isterse ona da ondan veririz ve şükredenleri ödüllendireceğiz." (Âli İmrân, 3/145) buyurarak adaletin gerçekleşeceğini bildirmiştir.

Allah'ın bilgisi dâhilinde olan gaybî bilgileri peygamberler aracılığı ile öğrenmekteyiz. Deizm'in vahyi reddetmelerinden dolayı peygamberlerin vahiyle haber verdikleri ahiret hallerine imanlarının olmadığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim kabul ettikleri öncüller inkârı gerektirdiğinden ve emir vermeyen Tanrı inançlarından

hareketle O'nun hesap sormayacağı düşünülmektedir. Deistlere göre hayat dünyadan ibarettir. Deizm'i eleştiren Samuel Clarke göre, deistler ruhun ölümsüzlüğüne olan inançları sebebiyle ahiret hayatının; hesabın, ödül ve cezanın imkânsız olduğunu savunmaktadır. Bu da demek oluyor ki ruh ölümsüz ancak ahiretten bağımsız olarak ölümsüzdür. Deizm'in Tanrı ile insan arasında irtibat olmadığını benimsemeleri, Tanrı'nın bütün sıfatlarını işlevsiz kılmıştır. Bu şekilde iyilik ve kötülük yapan, zalim ve mazlum, öldürülen ve katil dünya sona erdiğinde eşit şartta olacaktır. Bu gibi kimseler için hesap verecekleri bir makam olmayacaktır. Oysa herkesin, mutlak adaletin bir gün yerini bulmasını isteme düşüncesi fitridir. Kaldı ki insanın bile dayanamadığı haksızlıklara karşı Tanrı'nın sessiz kalıp buna müsaade etmesi de kabul edilebilir değildir. Ve böyle bir yaşam, Tanrı'nın insana verdiği abes bir yaşam olmakla beraber yaşamın anlamsız olduğunu da ifade eder. Buna göre akliselim, adaletin gerçekleşeceği bir makam ve hayatın olmasını gerekli görür. Ölüm sonrası bir hayatın varlığı ancak sem'iyat ile alakalı bir meseledir. Bu da bir peygamberin bildirmesi ile mümkündür. İmkân olarak varlığı ispatlanabilse de detaylı bilgi nübüvvet ile edinilebilir. Aklı önceleyen düşünen her insan kişinin yaptıklarından hesap vermesini mantıklı bulur. Sorumluluk bilinci taşıyan insan dünyada adaletin pek mümkün olmadığını görünce hakiki adaletin gerçekleşeceği ahireti bir ihtimal olarak görmez. Ölümsüzlük isteyen, ölümden korkan insan aslında içinde taşıdığı ölümsüzlük sebebiyle bunu arzuladığı kabul edilirse ahiretin var olduğunu benimsemesi gerekir. İnsanda yer alan sonsuzluk hissi ruhun sonsuzluk için yaratıldığına işaret eder. İnsan fitraten yer alan adalet duygusu gereği aklın yargılama gücü sonucu doğru ile yanlış aynı kefeye koyamaz. Aslında ahiretin olmadığına kabul etmek ve hayatın dünyadan ibaret oluşunu iddia etmek Tanrı için hikmet dışı bir yaratma olacaktır. Ama evren dikkatli irdelendiğinde mükemmel bir oluş bunların sıradan olmadığına bir hikmetin gereği olduğunun kanıtıdır. Deizm'in Tanrı tasavvurunda da evrenin başıboş yaratılmadığı sanatsal bir tasarımın olduğu inancı vardır. Fakat düşündükleri gibi Tanrı'nın bu sanat eserinin hiçbir kural olmadan başıboş yaşamasını dilemesi mantıklı değildir. Akıl sahibi kişilerin hayatı sadece dünya hayatına indirgemesi ve bu hayatın amaçsız olduğunu iddia etmesi hikmete uygun olmayacağı için bunun mantıklı bir açıklaması mümkün değildir. Dünyadan sonra ahiretin olması aklen mümkün olmakla beraber insan fitratında böyle bir inanma ihtiyacı olduğu da genel kabuldür. Çünkü herkesin kendini sorduğu nereden

geldim nereye gidiyorum gibi sorulara cevap araması insanın doğasında yer alan bir durumdur. Ahirete inanmamak ise bu soruları cevapsız bırakmaktır. (Erdoğan, 2018, s. 799-800)

Daha önce de belirtildiği gibi ahiret hayatının var olması ve ruhun ölümsüz olması hususunda deistler arasında ortak bir görüş birliği yoktur. Kimi dünyada yaptıklarımızın sonucu olarak mutlak adaletin yerine gelmesi için ahireti gerekli görmüştür. Kimi ise bu fikre karşı olmuştur. Yine deistlerden bir kısmı ödül ve cezaların dünya yaşamında olacağını söylemiş bir kısmı da ahiret hayatında olacağını söylemiştir. Bkz. (Piland, 2011, s. 9)

Yani deistler nabza göre şerbet verip bir öyle bir böyle diyerek kafalarının karışıklığını ifade etmişlerdir. Bu durum ahiretin varlığa yönelik delillerin mantığa da uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca caydırıcılığın olmadığı durumlarda kişiler başkalarına da zarar verebilecek her şeyi yapar. Ahirette cezanın olacağı bilincine sahip kişi bu hataları yapmamak için kendi arzularına engel olacaktır.

Deist yazar Herbert of Cherbury'nin inanç tasavvuruna göre dünya hayatı sonrasında bir yaşam, orada ise ceza ve mükâfat olması söz konusudur. İnsanları yaptıklarından sorumlu kılan Tanrı, iyiliklere ödül verip kötülükleri cezalandıracaktır. Sıkı deistlerden Anthony Collins'e göre ruh maddidir ve ölümsüzdür, bu sebeple gelecek bir yaşam olmayacaktır. Lord Viscount Bolingbroke ise ahiret hayatına yönelik kuşkucu davranır. Eğer ahiret hayatı mümkünse bile herhangi bir cezalandırma olmayacağını savunur. Lord Viscount, Hz. Mûsâ'nın da ahirete inanmadığını ve bu inançları Mısırlılardan öğrendiğini ifade eder. Ona göre halk bu inançlar ile uyutulmaya çalışılmıştır. Bu gelecek hayat fikrini orijinal bulmamış ve doğa yasalarına aykırı bulmuştur. Voltaire Mûsâ'nın ahiret hayatına yönelik Yahudilere bir şey söylemediğini, getirdiği öğretilerin yalnızca bu dünya için olduğunu söylemiştir. Anlaşılacağı üzere Deizm'in ahiret hakkında kafası karışıktır. Kimi deistler ahireti kabul edip ödül ve cezayı gerekli bulurken kimi de bu inancın eski Mısır üzerinden Hristiyanlık ve Yahudiliğe geçtiğini iddia eder. Bir kısmı ahiret hayatının doğa yasalarına uygun olmayan bir inanç olduğunu söylerken diğer kısım bu konu bilinemez tavrı taşımaktadır. Zaten vahyi kabul etmeyen Deizm'in ilahi dinlerde olduğu gibi bir ahiret hayatını benimsemeleri beklenemez. Tanrı inancı ve ahlâkî ilkeleri aklın öncülüğünde belirleyen deist dini anlayışta ölümden sonraki hayat inancı insanın vicdanına ve aklına

bırakılmıştır. İnsanın vicdanı özgür olmaya yenildiği durumda herhangi bir ahiret hayatı söz konusu olmayacaktır. Vahiy ve peygamber düşüncesinden uzak olan özgür insan isterse ahlâkî ilkeleri göz önünde bulundurur ve öldükten sonra kendisinin hesaptan geçmesine izin verir. Yani önemli olan Tanrı'nın isteği değil özgür olan insanın istekleridir. Buna sonsuz özgürlük ve sorumsuzluk tanımı yapılabilir. Allah korkusunun, peygamber haberlerinin ve ölümden sonra hesabın olmadığı sorumsuz özgürlük alanı fikri esastır. (Gündoğar, 2017, s. 35-36)

Deistlerin söylediklerini Kur'an'ın "Bir de şöyle demektedirler: 'Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.' Hâlbuki onların bu konuda bilgileri yoktur, onlar sadece boş iddiada bulunuyorlar." (Câsiye, 65/24) âyeti çürütmüştür. Eğer ahiret inkâr edilirse dünyanın imtihan yeri olması da reddedilmiş olur. Buda beraberinde insanların yaptıkları kötülüklerin cezasız kalmasına sebep olur. Öyleyse Tanrı neden kötülüklere müdahale etmiyorun doyurucu bir cevabı açıklanamaz.

SONUÇ

18. yüzyılda Avrupa’da Rönesans ve Reform beraberinde meydana gelen bilimsel gelişmeler tartışılmaz olan kiliseyi tartışmaya açmıştır. Deizm bu dönemin tartışılan konularından biri olmuştur. Bu çalışmada Deizm’in ortaya çıkış süreci ve öne sürdükleri iddialara İslâmi eleştiriler getirilmeye çalışılmıştır. Yapılan inceleme sonucu ilk dönem Deizm’in Tanrı tasavvurunun, teizmin tanrı tasavvuruna yakın olduğu anlaşılmıştır. Ancak daha sonra herkesçe malum olan Tanrı âlemi yaratmış sonra da müdahale etmemiştir fikri etrafında Deizm düşüncesi oluşturulmuştur. Bu çalışmada, Deizm’in Hristiyanlığa tepki olarak ortaya çıktığı dönemde aslında fikirlerinde Hristiyanlıktan etkilendiği görülmüştü.

Daha önce deistlerin, İslâm’ı diğer ilahi dinler gibi düşündüğü ve tam olarak ne söylediğinden haberi olmadığı ifade edilmişti. Bu bağlamda deistler Kur’an-ı Kerim’i de diğer kutsal kitaplar gibi görmüş ve çelişkiler taşıdığını ifade etmiştir. Ancak Kur’an’ı Kerim’i iyice değerlendirebilselerdi eleştirdikleri inançlara alternatif olarak görebilirlerdi.

Deist yazarların birçok konuda farklı düşünceleri sebebiyle Deizm de tek bir yorum yoktur. Bir grup deist vahyi kabul ederken diğeri reddetmektedir. Biri ahireti inkâr ederken öteki kabul etmektedir. Bu durum ise Deizm ile alakalı doğru bir tanım yapılmasını zorlaştırmıştır. Hristiyanlığa yönelik eleştirileri kendi din anlayışlarını etkilemiştir. Deizm de sorun, akla verilen önem neticesinde doğruların hangi rasyonel temele göre belirleneceğidir.

Deizm e göre Tanrı aşkın varlık olduğundan onun evrene müdahale etmesi Tanrı’ya karşı güçsüzlük ve eksiklik olarak algılanacağından Tanrı’nın evrenin akışını etkilemediği inancı hâkim olmuştur. Fakat incelemeler sonucu gördük ki bir takım deistler Tanrı’ya karşı duayı, ahireti, erdem üzere yaşamının ibadet sayılacağı düşünceleri gösteriyor ki Deizm’in Tanrısı insanlara karşı ilgisiz değildir. Çünkü ifade ettikleri durumlar aktif bir Tanrı’ya yapılacak veya Tanrı’nın yapabileceği şeylerdir.

Evrenin işleyişini mekanik evren modeliyle açıklayan deistler tıpkı kurulu bir saat gibi evrenin doğa kanunlarına uygun işlediğini ifade etmişlerdir. Ve Tanrı’nın varlığına bu değişmez kanunlar üzerinden akılla ulaşılabileceğini, bunun için peygamberlere, vahye ve mucizelere gerek olmadığını söylemişlerdir. Aslında Deizm de Tanrı’nın

mükemmel ve yüce bir varlık olarak benimsenmesi, deistlerin peygamberlik, vahiy ve mucizelere de Tanrı'nın güç yetirebileceği fikrini, kabul etmelerini gerektirmektedir. Dolayısıyla eğer Tanrı evreni ve yasaları koyabilecek nitelikte bir varlık ise O'nun evrenin işleyişine dair müdahalelerinin imkânsız olmadığı bilakis buna muktedir bir varlık olduğunu gösterir. Aslında bu bakış açısı mucizeleri kabul etmeyi de gerektirir. Çünkü evrenin bir işleyişi vardır ve Allah'ın olağan akışa aykırı bir durum yaratması O'nun için imkânsız değildir.

Deizm Tanrı anlayışında Tanrı'nın yarattıklarıyla iletişim kurmamasını ve onları başıboş bırakmasını temellendirdikleri mantıklı bir açıklamaları yoktur. Deistler Allah'ın bahsettiği akli her şey için yeterli görmüş ilahi bir bildirimin gereksiz olduğunu söylemişlerdir. Nitekim insan sadece akli olan bir varlık değildir, duyguları da vardır. Deizm akli önceleyen bu tavrı sebebiyle duyguları ihmal etmiştir.

Akli tek ölçüt kabul eden Deizm, akıldan üstün inanç olamayacağını ifade etmiştir. Ancak incelememizde insan akli, yaşama dair bazı konularda ortak fikir etrafında toplanabilse de konu fizik ötesi olduğunda her aklın aynı olmayacağı ve bu noktada ortak evrensel bir fikre erişilemeyeceği sonucuna varılmıştı.

Deizm ve teizm arasındaki farklardan biri Tanrı'nın kendisini ve buyruklarını ne şekilde bildirdiği hususudur. Deistler din duygusunun insan doğasında olduğunu ve Tanrı'nın verdiği akıl ile hem Tanrı'ya hem de buyruklarına erişilebileceğini iddia etmişlerdir. Teizm ise, Deizm'in öne sürdüğü fitratta bulunan, din duygusunu ve akılla Allah'ın bilinebileceği fikrini kabul etmekle beraber hem Allah'ı hem de dini doğru öğrenmek ve Allah'ın ne istediğini bilmek için ilahi bildirimlere ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle vahyin gelmesini ve peygamberliği mümkün görmüştür.

Deistler diğer dinlerin aksine tabii din anlayışını benimsediklerini ifade etmişlerdir. Ancak bu yaklaşım İslâm'a aykırı bir inanç olmamakla beraber İslâm dininde evrenin, sahip olduğu yasalara göre hareket ettiği ve bunu yapanın da yönetenin de Allah olduğu fikri esastır. Aslında fitratta bulunan tabii din anlayışının vahiyle desteklenmesi tabii dine olan güvene ve bu inancın devamlılığına yardımcı olur. Yeni bir din anlayışı olarak öne sürdükleri doğal din anlayışı aslında teizm de zaten bulunan bir anlayıştır. Deizm, her ne kadar kilise ve geleneksel dinlere tepkisel olarak ortaya çıkmışsa da ilkelerini oluştururken bunlardan faydalanmış bağımsız kalamamıştır. İnsan, fitratında bulunan inanma ihtiyacı gereği aklen Tanrı'nın varlığını bilse de herkes için geçerli olacak

ilkeleri belirleyemez. Ve Tanrı'nın kendisinden ne isteyeceğini onun için neler yapması gerektiğini tam olarak bilemez.

Dini inançları en doğru şekilde temellendirmek için ahlâkî kuralları bildiren peygamber ve vahiylerle ihtiyacın olduğu önceki bölümlerde ifade edilmişti. İnsanların hepsi birçok açıdan farklıdır. Sahip oldukları akıl, çevre, maddi durum vs. herkeste aynı olmadığından insanların kendi akıllarıyla herkes için geçerli olabilecek dini ilkelere ulaşması zordur. Bu nedenle bir rehberlik eden olmadığı takdirde herkes kendi kendine gerçekleri bulmak için çabalayacaktır. Esasında tabii din anlayışı Deizm le beraber ortaya çıkmış değildir. Eğer öyle olmuş olsa insanların geçmişte akıllarını kullanmadıkları ifade edilmiş olur. İnsanlar eski zamanlarda doğal dinden uzaklaşıp Allah'ın isteklerini unuttukça Allah yeni din veya peygamber göndermek durumunda kalmıştır. Deizm insan doğasında vicdan kanunları olduğunu söyleyerek vahye ve nübüvvete ihtiyaç olmadığını iddia etmiştir. Fakat insanlar bu vicdan kanunlarını içinde bulunan geleneklere göre oluşturmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi özgürlük adı altında yapılan eşcinsel evliliklerin o toplumda ahlâk dışı olarak nitelendirilmemesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Ya da puta tapan bir toplumda doğan kişi bu durumun yanlış olduğunu düşünmez. Bu sebeple Allah'ın bildirimleri olmazsa insanlar geleneğin etkisinde kalarak bazı ahlâksızlıkları kendileri için yanlış bulmazlar.

Bir de ahlâkî eylemlerin rasyonel temele oturtulması için davranışların nedeninin sorgulanması gerektiği ifade edilmişti. Mesela kişinin neden hırsızlık yapmamasının cevabını Deizm temellendirememektedir. İslâm ise sorumluluk, ahiret, ceza ve ödül bağlamında yapılacak davranışları rasyonel temele oturtmaktadır.

Deizm tabii din anlayışından hareketle ibadetleri belirleyemez. Onlar için ibadet erdemli bir hayat sürmek ve ahlâklı olmaktır. Ama bunu neden yapmaları gerektiği konusunda ortak bir fikir yoktur. Çünkü bu düşünce sonucunda ahiretin varlığına ulaşılabacaktır. Dolayısıyla ahireti reddeden deist için ahlâkî bir davranışın neden yapıldığı sorusunun cevabı yoktur. Ancak İslâm bu dünyanın bir imtihan yurdu olduğunu belirtmiş, insanın ölümden sonra yok olmayacağını bildirmiştir. Dolayısıyla kişi, yaptığı her davranıştan sorumlu olacağından iyi ve doğru olana yönelmesi gerektiğini bilir. Eğer Deizm gibi âhiretin olmadığı düşünülürse dünyadaki kötülüklerle ilgili bir açıklama getirilemez. Çünkü yapılan kötülükler yapanın yanına kar kalmış olur ve Allah'ın buna neden izin verdiği anlaşılamaz.

Deizm, açıklamalarında çelişkiler bulundurması sebebiyle ilahi dinleri eleştirmiş; ancak onların yerine tercih edilecek bir seçenek bile olamamıştır. Her daim aklı ön planda tutarak temellendirmeye çalıştıkları düşüncelerinin havada kalması, hem kendilerinin hem de inançlarının ortak bir düşünce etrafında birleşememesi nedenlerinden dolayı, Deizm'in sınırlı, dini ya da felsefi düşünce olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akçay, M. (2001). Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3.(3.), 217-218.
- Altıntaş vd. (2016). *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker.
- Altunışık, M. A. (2019). İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları . *Din Bilimleri Akademik Araştırma*, 615-642.
- Aslan, İ. (2014). İmâm Maturidî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu. *Kelam Araştırmaları*, 33-54.
- Aytepe, M. (2017). Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi. V. Sönmez, B. Kıyıcı , & M. Yıldız içinde, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar* (s. 193-214). Van: Ensar Neşriyat.
- Bâkılânî. (1998). *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar*. (A. Bebek, Çev.) İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Baktır, M. (2006). Cahız' ın Nübüvvet Anlayışı. *C. Ü. İlahiyat* , 257-268.
- Baloğlu, A. B. (2021). *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Başçı, V. (2018). Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 33-40.
- Bayyigit vd. (2019). *Hız. Peygamber Ve Gençlik Sorunları*. Konya: Palet Yayınları.
- Beyazizâde, A. E. (2000). *İmam- ı Azam Ebu Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri*. (İ. Çelebi, Çev.) İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bozkurt, Kuyucu, M. (2020). Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 441-469.
- Bulut, H. İ. (2005). Mucize. *Tdv İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30., s. 350-352). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bulut, Z. (2015). Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Peygamberler. *Abant Dergisi*, 3.(5.), 1-31.

- Ceylan, A. (2005). Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları Sempozyumu. *Tanrı Tasavvurları ve Sosyla Hayata Yansımaları* (s. 181-203). Sakarya: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Çağlayan, H. (2017). Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç Konusunun Değerlendirilmesi. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar* (s. 267-270). Van: Ensar Neşriyat.
- Çetin, E. (2019). *Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler*. İstanbul: Hiperyayın.
- Çınar, A. (2018). *Deizm ve Ateizm Üzerine*. İstanbul: Köprü Kitap Yayınları.
- Çınar, B. (2006). *Fahreddin er-Razi'de Nübüvvet Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Çubukçu, İ. A. (1967). *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Demircan, A. (2015). *İsamveri.org*. Şubat Pazartesi, 2021 tarihinde İsamveri.org Web Sitesi: http://isamveri.org/pdfdrg/D241067/2015/2015_DEMIRCANA.pdf adresinden alındı
- Dorman, E. (2009). *Deizm ve Eleştirisi:Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Doktora Tezi.
- Dorman, E. (2017). Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri. *Diyanet Aylık*, 14-18.
- Dorman, E. (2020). *Din Neden Gereklidir*. İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Düzgün, Ş. A. (2017). Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin. *Diyanet Aylık Dergi*, 6-9.
- Erdem, H. (1994). *Deizm* (Cilt 9.). İstanbul: TDV.
- Erdemci vd. (2020). *Sistematik Kelam*. İstanbul: Beyan.
- Erdoğan, İ. H. (2018). Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(57), 789-804.

- Güman, O. (2012). *Gazzâili Arayışlar Kitabı*. (O. Güman, Çev.) İstanbul: İlke.
- Gündoğar, H. (2017). Deizm; Aklın Tanrısallaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar* (s. 29-40). Van: Ensar Neşriyat.
- Gürger, H. K. (2021). *İddialar ve İzahlar*. İstanbul: Düşün.
- Gürkan, S. L. (2005). Diğer Dinlerde Mucize. *Tdv İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30., s. 352-356). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Harman, V. (2017). Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Alem Tasavvuru. *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 13-51.
- Hefelbower, S. G. (1920). Deism Historically Defined. *The American Journal of Theology*, 218-223.
- Kardaş, M. (2017). Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru. *Din Karşıtı Çağdaş Adımlar* (s. 15-40). Van: Ensar Neşriyat.
- Kardaş, M. (2019). Doğal Din Tasavvuru Üzerinden Hristiyanlık Okuması: John Toland'ın Tanrı, Din ve Vahiy Anlayışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 355-377.
- Kartal, A. (2015). Mucizelere İnanmanın Rasyonelliği Üzerine. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 33.(33), 57-82.
- Kaya, O. (2015). Ahzab Suresi 40.Ayet Bağlamında Nübüvvet, Velayet ve Hatemiyet Meselesi. *İÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 167-192.
- Keleş, E. (2017). İnancı Korumak. *Diyanet*, 4-5.
- Kılavuz, A. S. (2014). *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Kılıç, R. (2011). Vahiy: Mahiyeti, İmkânı ve Doğrulanması Üzerine. *Milel ve Nihal*, 22-47.
- Kocabıyık, H. S. (2019). *Ateizm ve Deizm*. İstanbul: Mihenk.

- Köktaş, M. (2017). Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 143-158.
- Kütük, S. (2019). *Deizm*. İstanbul: Bir.
- Manuel, F. E. (2020, Mart 13). *Felsefe ve Din/ Deizm*. Nisan 26, 2021 tarihinde Britannica: <https://www.britannica.com/topic/Deism> adresinden alındı
- Marulcu, H. T. (2018). Enbiya 21/30 Bağlamında Kelam-Belagat İlişkisi. *Süleyman Demirel Enstitüsü*, 304-325.
- Okumuş, N. K. (2017). Yetersiz Bakiye, Deizmin Tanrı Tasavvuru. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar* (s. 173-192). Van: Ensar Neşriyat.
- Önal, R. (2013). İslam Kelamı' nda Nübüvvet' in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları*, 152.
- Özsoy ve Güler, Ö. (2012). *Konularına Göre Kur' an*. Ankara: Fecr.
- Öztürk, D. M. (2014). Deizm Yanılgısı ve Ahiretin Varlık Delilleri. *Gönül*.
- Öztürk, Y. N. (2016). *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- Pakdemir, F. (2017). Kur'an-ı Kerim'de Nübüvvet Ait Kavramlar. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1.
- Piland, T. E. (2011). *The Influence and Legacy of Deism in Eighteenth Century America*. Florida.
- Selim, O. (2021). *Deizm ve Teolojik Obskürantizm Sorunu*. İstanbul: Kdy.
- Seyrek, A. (2019). *Ateiz Deizm Agnostisizm*. Ankara: Dorlion.
- Sönmez, V. (2005). *Nübüvvet Tartışmaları*. İstanbul: Gündönümü.
- Sönmez, V. (2017). Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (s. 3-4). Van: Ensar.

Staloff, D. (2008, Şubat 22). *Teacher Serve*. Aralık 1, 2021 tarihinde Ulusal Beşeri Bilimler Merkezi Web Sitesi: <<http://nationalhumanitiescenter.org/tserve/eighteen/ekeyinfo/deism.htm>> adresinden alındı

Şentürk, H. A. (2018). *Deizm Teolajik Sancı*. İstanbul: Genç Kitap.

Şevki, Y. Y. (2012). Vahiy. *Tdv İslam Ansiklopedisi* (Cilt 42., s. 440-443). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Şık ve Arıcı, İ. (2016). Abdülkâhir Bağdâdî'nin Mucize ve Keramet Anlayışı. *ÇÜİFD*, 93-112.

Topaloğlu, B. (2017). *Matüridiyye Akaidi*. İstanbul: İFAV.

Topbaş, O. N. (2019). *Akıllın Cinneti Deizm*. İstanbul: Yüzakı Yayıncılık.

Wikipedia. (2022, Ocak 26). Şubat 16, 2022 tarihinde Wikipedia Web Sitesi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Socinianism> adresinden alındı

Yaşar vd., H. (2019). *Modern Bir Akıl Sapması Deizm*. İstanbul: Dirayet.

Yavuz, S. S. (2012). *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: Pınar.

Yavuz, Y. (2007). Nübüvvet. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 33., s. 279-285). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yavuz, Y. Ş. (2012). Vahiy. M. A. Aydın içinde, *TDV İslam Ansiklopedisi* 42. cilt (s. 440-443). İstanbul: TDV Yayınları.